

חברה ומוות בין תקשורת ותקשור

מאת

טל מורס*

תקציר

המוות הוא חלק קבוע ובלתי נפרד מהקיום האנושי, אבל היחס של החברה למוות השתנה ומשתנה ממקום למקום ומתקופה לתקופה. גורמים רבים עשויים להסביר את השינויים בתפיסת המוות בחברה. אחד מהם, הוא שינויים בטכנולוגיות תקשורת. דיבור, חריטה, כתיבה וצילום הם כולם אמצעי תקשורת שמבטיחים את הנצח, ולמעשה מקיימים, את ההנצחה. טכנולוגיות התקשורת הן האמצעים של קהילה לזכור מתיה, והן האמצעים להעברת מסרים מדור לדור. יתרה מכך, אמצעי התקשורת הם הכלים שמאפשרים את נוכחותם של המתים בקרבנו, ולו רק באופן סמלי.

המאמר הנוכחי סוקר את יחסי הגומלין בין חברה, מוות וטכנולוגיות תקשורת, ובוחרן איך פיתוחן של טכנולוגיות תקשורת לאורך ההיסטוריה השתלב עם שינויים בתפיסת המוות ואיפשר את פיתוחן של פרקטיקות הנצחה ושימור הקשר המדומיין עם המתים. המאמר מתמקד בעידן הדיגיטלי, שמשלב עם רוח הרעיון של חברה פוסטמורטלית (Postmortal Society) ומנתח את המגמות הנוכחיות בתחומי ה-Digital Immortality ותעשיית ה-Digital Afterlife. מגמות אלו מבקשות לנצל פיתוחים בתחום הבינה המלאכותית כדי "לשבט" את המתים ולאפשר את המשך הנוכחות הדיגיטלית של האדם שמת. הפיתוחים החדשים בתחום המוות הדיגיטלי מגלמים הלכה למעשה את הרעיון לפיו המוות (הביולוגי) אינו סוף פסוק, והתקשורת בין המתים לחיים ובין המתים לחיים יכולה להמשיך להתקיים גם אחרי המוות. לפי החזון הזה, מתים אינם נחים על משכבם בשלום, אלא ממשיכים להיות חלק פעיל מהריקמה החברתית. עם זאת, המאמר טוען שהעיסוק בטכנולוגיות אלו מתמקד, לפחות בינתיים, בהתפעלות מהיכולת של הטכנולוגיה לקרוא תיגר על המוות ולהציג את המתים לראווה. זאת, מבלי לתת את הדעת במידה מספקת על הפיכתו של המוות לסחורה ומבלי להתייחס כראוי לשאלות האתיות שהטכנולוגיות האלו מעוררות.

* ד"ר לתקשורת; מרצה במכללה האקדמית הדסה ובמכללת סמי שמעון וחוקר אורח במרכז לחברה ומוות באוניברסיטת באת' (Bath), בבריטניה.

2	מבוא
5	א. יחסי חברה ומוות
10	ב. התאבלות והתמודדות עם אובדן
12	ג. חברה, מוות וטכנולוגיות של תקשורת
	ד. איך העידן דיגיטלי משנה את כל משולש היחסים
16	בין חברה-מוות-טכנולוגיות תקשורת?
16	1. מוות בעידן דיגיטלי – הדור הראשון
20	2. מוות בעידן דיגיטלי – הדור הבא
28	סיכום

מבוא

המוות הוא, כנראה, הדבר הקבוע ביותר בחיים שלנו. בסוף, כולם מתים. אך למרות שהמוות הוא חלק קבוע ובלתי נפרד מהקיום האנושי, היחס למוות השתנה ומשתנה בזמן ובמרחב. לחברות שונות אמונות וטקסים שונים ביחס למוות, וגם על ציר הזמן, חברות אנושיות שינו ומשנות את יחסן למוות – בין אימוץ להדחקה, בין רתיעה לקבלה. גורמים רבים עשויים להסביר את השינויים בתפיסת המוות בחברה. אחד מהם, כך על פי המחקר בתחום, הוא שינויים בטכנולוגיות תקשורת. דיבור, חריטה, כתיבה וצילום הם כולם אמצעי תקשורת שמבטיחים את הנצח, ולמעשה מקיימים, את הנצחה. טכנולוגיות התקשורת הן האמצעים לייצוג המתים גם אחרי מותם, והן כלים להעברת מסרים מדור לדור, ובין המתים לחיים, או אם תרצו, גם להיפך. אמצעי התקשורת אמנם אינם מאפשרים את המשך חייהם של המתים, אבל הם מאפשרים את הישארותם בינינו, ולו רק באופן סמלי.

לא ניתן לחמוק מן המתים בפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן. בין אם אתם לומדים במרכז ע"ש צבי מיתר ללימודי משפט מתקדמים או שאתן עמיתות מחקר בתוכנית ע"ש אדמונד י. ספרא לאתיקה, כל ביקור בספריה ע"ש דוד י. לייט, כל פסיעה במסדרונות בניין טורבוביץ', מזמנת מפגש עם המתים. המוסד, תוכניות הלימודים, הבניינים ולמעשה כמעט כל אולם וכל משקוף נושא את שמם של תורמים נדיבים ומאוד מתים. המוות מקיף אותנו, החיים, והמתים נמצאים בקרבנו. אנחנו רואים חשיבות גדולה בהנצחתם והנכחתם במרחב לעדי עד. ההנצחה נותנת למתים מעין חיי נצח סמליים. הם כמובן לא ממשיכים לעשות ולפעול, אבל הנחיות שהם או בני משפחותיהם השאירו ימשיכו לקיים פעילות כזאת או אחרת, לפי בקשתם או בקשת יורשיהם. שמות התורמים ימשיכו להיות דבורים בפי באות ובאי הפקולטה למשפטים גם שנים ארוכות אחרי מותם. גם מי שלא הכירו אותם יוכלו להמשיך להתודע אליהם בחלוף הזמן. עם זאת, גם חוסר השוויון המעמדי נוטה להנציח את עצמו. לא כל אחד יזכה ששמו יתנוסס בכניסה לאולם או יהיה חרוט על קיר במבואה של בניין ציבורי גדול. בצד מפעלות ההנצחה עתירי הממון של בעלי ההון, פועלים מפעלות הנצחה צנועים יותר של אנשים מן היישוב. דוגמא עדכנית לכך ניתן לראות בהנצחת של

קורבנות טבח השבעה באוקטובר והחיילים שנפלו במהלך המלחמה שפרצה בעקבותיו. מדבקות הנושאות את שמותיהם ופניהם ומוטו קצר שהתווה את דרכם מוצמדות לספסלים ועמודים ברחבי העיר ומשמרים את זכרם בקרבנו. בצד מפעלות ההנצחה, יש כמובן גם את מי שמותם אינו זוכה להכרה, ששםם אינו מוזכר ומקומם מן הנצח מודר.

זיכרון והנצחה הולכים יד ביד עם טכנולוגיות תקשורת. שמות המתים חקוקים באבן במצבות ובאנדרטאות, תמונתם משקיפה מקירות הבתים ומבולי דואר, סיפורם עובר מפה לאוזן, בסיפורים, בספרים, בשירים ובסרטים. "אחד העם" מונצח ברחובות הערים, אבל גם אחד האדם מונצח על ידי משפחה וחברים בסיפורים, באלבומים, באתרי זיכרון ובאמצעי תקשורת כאלו ואחרים. החברה, כל חברה, זוכרת את מתיה בדרכים מגוונות. זה, למעשה, אחד המאפיינים של תרבות אנושית – שהיא זוכרת את מתיה. גיבורי התרבות מונצחים בימי זיכרון ייעודיים או פרסים חשובים, כמו, לדוגמא, אלן טיורינג, שעל שמו קרוי הפרס החשוב ביותר בתחום מדעי המחשב.¹ במקרים אחרים, החברה מייחדת מוזיאונים או מבנים לזכרם של גיבורי התרבות שלה, כמו במקרה של בית אנה פרנק שהוסב למוזיאון.² חלק מגיבורי התרבות מציצים אלינו משטרות הכסף, כמו במקרים של לאה גולדברג ורחל המשוררת, או שמשקיפים עלינו כפסלים במרחבים ציבוריים, כמו במקרים של מרדכי אנילביץ' וז'אן ד'ארק.

מטרת המאמר היא לסקור את קשרי הגומלין בין חברה, מוות ואמצעי התקשורת, ולדון במשמעותם של שינויים עכשוויים ועתידיים בטכנולוגיות תקשורת לאחר המוות. למרות נוכחותם המתמדת של מתים מונצחים, המוות עצמו הוא נושא מעורר רתיעה, והיחס אליו אמביוולנטי. המוות הוא ציר מארגן של החברה. סיפורים על מוות וייצוגים של מוות משחקים תפקיד מרכזי באמונות דתיות, החדשות עוסקות תדיר במקרים של מוות חריג והתרבות הפופולרית מתפרנסת היטב מעיסוק במוות ובמתים. עם זאת, היחס של החברה למוות הוא אמביוולנטי. הרפואה עסוקה באופן מתמיד בניסיון למצוא עוד ועוד פתרונות לגורמי סיכון, כלומר לגורמים מסכני חיים שהם סיבות לתמותה. הנוטים למות מודרים מן המרחבים הציבוריים – התקשורתיים והפיזיים, והתרבות הפופולרית אולי לא מסתירה את המוות, אבל היא מסתירה את הנוטים למות (בעיקר את הזקנים). השיח הציבורי אמנם מכיר במוות, אבל מנסה להדוף אותו – "אורח חיים בריא" הוא שיח שעוסק על פי רוב בניסיון לשפר את איכות החיים בטווח הקרוב, אולם בבסיסו הוא שם קוד לניסיון להשיג חיים ארוכים יותר, כלומר לדחות את המוות. שיח הבריאות ואורח החיים הבריא מבוסס על השאיפה, גם אם זו לא מוזכרת במפורש, לנצח את המוות. גם ברמה האישית, רבים מאיתנו נמנעים מלחשוב או לעסוק בעובדה, שמוותנו מתקרב בכל יום שעובר. אנשים ממעטים לחתום על צוואות, להשאיר הנחיות רפואיות לסוף החיים, או בקשות לארגון הלוויה, ורבים חוששים בכלל לדבר על המוות הבלתי נמנע. אפילו השימוש בשורש מ.ו.ת. מומר פעמים רבות ביופמיזמים דוגמת "הלכה לעולמה", "עבר מן העולם", "הלכה בדרך כל בשר" או "נפטר" השגור.

¹ למידע נוסף על פרס טיורינג ראו <https://amturing.acm.org>

² להרחבה ראו <https://www.annefrank.org/en>

התיאור הזה של היחס המסויג של החברה למוות לוכד את רוח הדברים בעיקר במאה ה-20, בעידן טרום-דיגיטלי. בעשורים האחרונים מתרחש שינוי. פיתוחן של טכנולוגיות דיגיטליות משכלל את מערך היחסים המורכב שבין חברה, מוות וטכנולוגיה. הספרות בתחום עוסקת במושגים digital immortality או digital afterlife, שלמרבית הצער, העברית מתקשה לפי שעה, להכיל. לכאורה, העידן הדיגיטלי מבטיח את הנצח ביתר שאת. כמעט הכל מתועד ונרשם, נשמר, מגובה ומשוכפל. אבל האמת היא שטכנולוגיות רבות של תיעוד והנצחה, כולל טכנולוגיות שפותחו כדי להבטיח חיי נצח דיגיטליים, נוטות בעצמן למוות, ואינן שורדות לאורך זמן. מדיה מגנטיים הם פגיעים ושבריריים, תוכנות מתיישנות וקבצים הופכים בלתי נגישים. בפרפרזה על שירה של דליה רביקוביץ' ז"ל, גם קישורים נשברים. כך שההבטחה לנצחיות דיגיטלית לא תמיד מתגשמת. מנגד, טכנולוגיות דיגיטליות יכולות לשמש כמרחבים חדשים להתאבלות והנצחה – פרופילים אישיים מוסבים לעמודי זיכרון אישיים ומשמשים כמקום התכנסות להנצחה ותקשורת בין המתאבלים ואפילו עם המתים. הדיגיטציה של התקשורת מאפשרת גם מימד טמפורלי חדש שבו העבר והעתיד משמשים בערבוביה. ככל שיותר ויותר אינטראקציות אנושיות מתבססות על תיווך דיגיטלי, ההבדלים בין האמיתי למזויף מיטשטשים, ובשילוב עם אמצעים של בינה מלאכותית, יכולה להתקיים תקשורת כמו-אמיתית בין החיים ובין ייצוגים דיגיטליים של מי שכבר מתו, בתנאי שהותירו אחריהם שובל נתונים דיגיטליים.

כבר עכשיו מתקיימות טכנולוגיות שמאפשרות להתכתב עם צ'ט-בוטים המבוססים על נתונים של מתים; ליטול דגימות קול של אנשים ואחרי מותם, להשמיע את קולם אומרים דברים שמעולם לא הוקלטו, להכניס תנועה בתמונות קפואות; לערוך סימולציות שמבגרות את המתים וממשיכות את תהליך ההזדקנות שלהם; ואפילו לגרום לייצוגים של המתים ולהופיע במרחב ולהגיב לנעשה סביבם בקול ובתנועה. כל אלו מרמזים שאנחנו נמצאים בספו של עידן חדש שבו הגבולות בין החיים והמוות, ובין החיים והמתים מיטשטשים ואולי אף מתבטלים.

המאמר עומד על טיבם של שינויים בציר היחסים בין חברה ומוות ובציר היחסים בין חברה וטכנולוגיה, ומאפיין את רוח הזמן של ה-Postmortal Society וה-Spectacular death נוכח פיתוחן של טכנולוגיות digital afterlife. המאמר יסקור תחילה את יחס החברה המערבית למוות, ואת השינויים בגישות למוות במילניום החולף. בצד תפיסות המוות, המאמר יציג גם את הגישות הרווחות להתמודדות עם אבל והתמודדות עם אובדן. לאחר העיסוק בציר היחסים שבין חברה ומוות, המאמר יסקור את ציר היחסים שבין מוות ואמצעי תקשורת, שהחיבור ביניהם הוא ההנצחה והדרכים של החברה להבטיח את המקום בנצח. החלק האחרון של המאמר יעסוק בטכנולוגיות התקשורת של המילניום הנוכחי, ובמרכזן – האינטרנט והרשתות החברתיות. המאמר יסקור את האופן שבו האינטרנט שינה את האופן שבו אנחנו עוסקים במוות ומנציחים את המתים, ולאחר מכן, יציג המאמר את הטכנולוגיות הדיגיטליות המתקדמות שמשמשות גם את תעשיית ה-digital afterlife ומעודדות תקשורת דו-כיוונית ומתמשכת בין החיים ובין המתים. ביחס לשינויים אלו, אטען שטכנולוגיות digital afterlife מממשות מציאות ששבה המוות הוא לא סוף פסוק, ולפחות באופן סימבולי, מאפשרות את המשך האינטראקציה עם המתים. אולם,

העיסוק בטכנולוגיות אלו מתמקד, לפחות בינתיים, בהתפעלות מהיכולת של הטכנולוגיה להציג את המוות לראווה. זאת, מבלי לתת את הדעת במידה מספקת להפיכתו של המוות לסחורה ומבלי להתייחס כראוי לשאלות האתיות שהטכנולוגיות האלו מעוררות.

א. יחסי חברה ומוות

המוות הוא, כאמור, הדבר הקבוע ביותר בחברה האנושית. בכל חברה אנושית. אמנם האנושות עושה מאמצים לקרוא תיגר על המוות והרעיונות של חיי נצח אינם זרים לנו, אבל לפי שעה, מה שניתן לומר על כל בני האדם הוא, ללא יוצא מן הכלל, שכולם ימותו בסוף. זאת המציאות הביולוגית של חיינו, פשוטו כמשמעו. ולמרות שהמוות הוא דבר קבוע שהתקיים, מתקיים ויתקיים בכל חברה אנושית, היחס למוות השתנה לאורך השנים. בחלק הזה אציג סקירה קצרה ולא ממצה של היחס למוות במילניום האחרון. חשוב להדגיש שסקירה זו מתבססת על עבודת מחקר שבחנה את הנושא בעיקר באירופה, בעיקר ביחס לתרבות הנוצרית. המחקר בתחום נוטה להיות רדוקטיבי ולהתייחס לתרבויות אירופה כאל תרבות אחת, ואל תקופות של מאות שנים כיחידות זמן אחידות. לכן, יש להתייחס בזוהרות לטענות החוקרים באשר ליחס החברה המערבית למוות במילניום השני לספירה. והיות שהיחס למוות הוא תלוי תרבות, מרחב וזמן, ראוי להשלים את הסקירה המובאת כאן בסקירת הנושא בתרבויות לא מערביות ולא נוצריות.

לפי היסטוריונים של המוות בתרבות המערבית, ובראשם פיליפ אריאֶס (Philippe Ariès)³, ניתן להבחין בין ארבע תקופות ביחס של החברה למוות, כשהשתיים המרכזיות שבהן הן *המוות המבוית* *המוות האסור*⁴. התקופה המזוהה עם המוות המבוית (Tamed Death) מתוארכת לימי הביניים באירופה. אריאֶס מכנה את המוות בתקופה זו כמבוית, משום שהמוות היה "בן בית". המוות היה חלק מהשגרה. אנשים מתו בבתיהם והמוות לא נתפס כעניין חריג. היחס למוות, לפי אריאֶס, היה כאל חלק בלתי נפרד מהחיים, והן האדם הנוטה למות והן סביבתו קיבלו את המוות בהשלמה. לא היה חשש או פחד מפני המוות, ופעמים רבות גם ילדים שהו לצד אנשים על ערש דווי. תודעתית, אי אפשר היה לברוח מהמוות, שכן הוא היה נוכח באופן ברור בחייהם של אנשים. לכך מוסיף נורברט אליאס (Norbert Elias) שבשל תנאי המחיה, גודל הבתים וארגון המרחב הביתי, אנשים כמעט שלא היו לבדם, ולכן גם האפשרות למות לבד כמעט שלא היתה קיימת. במונח הזה, המוות באותה תקופה לא התרחש בפרטיות

PHILIPPE ARIÈS, WESTERN ATTITUDES TOWARD DEATH: FROM THE MIDDLE AGES TO THE PRESENT (1975) ³

חשוב להדגיש שכל תיאור היסטורי של יחס למוות שנפרש על פני תקופה אורכה ועל פני תרבויות שונות עשוי להיות לא מדויק ולא רגיש להבדלים תרבותיים. התיאור שיובא כאן מבוסס בעיקר על היסטוריה צרפתית, בריטית ואמריקנית. תיאור זה אינו קולע לתפיסות רווחות אחרות שהיו נהוגות בתרבויות מערביות אחרות, לא כל שכן בתרבויות לא מערביות. ⁴

או בבידוד, והמחזה של אדם גוסס ומת לא היה זר לחיים, שחלקו את אותו מרחב עם המתים.⁵

מעבר לכך, המוות נתפס כסוג של הקלה אחרי חיים בדרך כלל קצרים ולא מאוד מהנים. האדם הנוטה למות היה מוקף בבני משפחה ובאנשי דת, שליוו אותו בשעותיו האחרונות. התזכורת לדבר קיומו של המוות היתה נוכחת גם במרחב. המתים נקברו פעמים רבות בסמוך לכנסיות ובתי התפילה, שהיו, כשלעצמם, ממוקמים במרכז הכפר או העיר. כך, גם כאשר המוות לא היה נוכח בתוך הבתים, תזכורות לקיומו היו פזורות במרחב, והאנשים נתקלו בתזכורות אלו לפחות פעם בשבוע, כבואם להתפלל.

יצוין, כי יש סוציולוגים דוגמת אליאס⁶ ואחרים שמתייחסים בספקנות לחלק מתיאוריו של אריאס וסבורים שתפיסות המוות בימי הביניים לא בהכרח היו של השלמה והיעדר פחד. לדידו של אליאס, בחינה מדוקדקת יותר של תיאורי המוות באומנות הנוצרית מצביעה על ניסיון לזרוע פחד ואימה מפני יום הדין וממה שיחכה למי שיישלחו לגיהנום. כך שהאיום של סבל וייסורים נצחיים ריחף גם הוא בחלל מיטת חוליו של הנוטה למות.

התקופה העוקבת למוות המבוית, שנמצאת למעשה בחפיפה איתה, מכונה בפי אריאס, death of one's own. בתקופה זו, האדם הנוטה למות ניצב במרכז הן במהלך טקסי הפרידה מהחיים והן לאחר המוות. לאדם הנוטה למות היתה באותה תקופה אחריות על ארגון הפרידה שלו מהעולם, והוא מילא תפקיד פעיל בטקס שבמהלכו הוא מסיים את חייו. בהדרגה, במהלך תקופת הרנסנס, החשש של הנוטים למות מפני גורלם בעולם הבא הוחלף במחשבות או שאיפות להשאיר מורשת אישית. הנוטים למות היו טרודים בשאלה איך יבטיחו את שמם הטוב אחרי מותם. במהלך המאות ה-13 עד ה-18, גם הקבורה הפכה להיות יותר ממוקדת ביחיד. יותר ויותר מתים נקברו בקברים עצמאיים, ולא בקברי אחים, עם לוחות מצבה הנושאים את שמותיהם.⁷ בצד ההתמקדות במורשת והנצחה אישית, השתנה גם היחס למוות עצמו. במהלך התקופה הזאת, לטענת אליאס, בעקבות תהליכי עיור, יותר אנשים מתו בשל מגיפות, והמוות נתפס כדבר שעלול להתרחש בטרם עת. כלומר, המוות הפך להיות איום על השלמת מהלך החיים ולמעשה לדבר שמפחדים מפניו.⁸

התקופה העוקבת, שהחליפה את death of one's own, היא תקופה שאריאס מכנה thy death או death of the other, והיא מתוארכת לעידן הוויקטוריאני, המאות ה-18 וה-19. מה שמאפיין את התקופה הזאת הוא שהיחס למוות הפסיק בהדרגה להיות יחס כמו לדבר מוכר ויומיומי. במקום זאת, המוות נתפס באופן יותר רומנטי, כלומר טרגי וגרנדיוזי. במוקד העיסוק במוות ניצבו שאלות הקשורות לאופן שבו הסובבים את המת ימשיכו את חייהם בלעדיו, במקום לעסוק במסע האישי של האדם הנוטה למות אל העולם הבא. ברוח זו, המוות הפסיק להיות עניין שבשגרה והפך להיות שבירה של השיגרה. היות שנקודת המבט הייתה קהילת האבלים ולא מסעו האישי של היחיד,

⁵ NORBERT ELIAS, THE LONELINESS OF THE DYING 18 (1985)

⁶ שם, בעמ' 12, 16.

⁷ ARIËS, לעיל ה"ש 3, בעמ' 28-29, 46-50.

⁸ ELIAS, לעיל ה"ש 5, בעמ' 14.

המוות נחוזה כפרידה מהמת ולמעשה כאובדן. בהתאם, גם טקסי המוות החלו בהדרגה להתמקד באבל של מוקירי זכרו של המת.⁹

התקופה הרביעית, לפי אריאס, היא תקופת המוות האסור (Forbidden Death) או המוות הבלתי נראה (Invisible Death). תקופה זו מתוארכת לתחילת המאה ה-20. הסיבה שהובילה להיעלמותו של המוות היא שילוב של תהליכים חברתיים שהתרחשו במקביל, ובכלל זאת עליית המדע והרפואה, חילון וירידת המעמדה של הדת, עיור ועליית הקפיטליזם.¹⁰ עליית המדע והרפואה איפשרו להסביר את המוות בכלים מדעיים שיתרו את הסברים הדתיים על חטא, שכר ועונש. המדע והרפואה ידעו להציע הסברים מנומקים ועובדתיים לאיומים על גוף האדם ובריאותו, כמו גם להציע דרכים להתגונן מפני המוות או לפחות להרחיק אותו ולדחות אותו. בהתאם, את הכיסא לצד מיטת החולה הנוטה למות אייש איש רפואה ולא איש דת. והיות שהמוות הפך לעניין רפואי, אנשים חולים או נוטים למות אושפזו בבתי חולים. בהתאם, המוות עצמו התרחש יותר ויותר בבתי חולים או בהוספיסים ולא בבתי האנשים. תהליכי עיור, בצד שיפורים באמצעי תחבורה, הובילו לכך שבתי הקברות נדרו ממרכזי הערים אל שוליהן והתזכורת למוות בדמותם של בתי הקברות הפכה נדירה יותר.

לא זו אף זו, מרגע שהמוות הפך להיות מושא לחקירה רפואית ומדעית, לכל מוות היתה סיבה. כל מוות ניתן היה להסביר. בהתאם, גם המשפט אינו יכול להישאר אדיש למוות. ליתר דיוק, המשפט לא מוכן להכיר במוות ללא סיבה, וכך כל מוות הופך להיות מושא לחקירה רפואית, ובמידת הצורך, גם משטרתית, שכן התפיסה היא שכל מוות ניתן לפענח ולהסביר.¹¹ לטענה זו הצטרף גם הסוציולוג זיגמונד באומן (Zygmunt Bauman), שטען שרוח התקופה המודרנית היא שתמותה כשלעצמה כבר איננה סיבת מוות מקובלת, וכל מוות הוא תוצאה של סיבה רפואית, ביולוגית או פלילית כלשהי.¹² בצד ירידת מעמד הדת ועליית מעמד המדע הרפואה, היו תהליכים נוספים שהובילו ל"היעלמות" המוות או לדחיקתו לשולי החברה. עליית הקפיטליזם בשילוב תהליכי תיעוש ושינוי באמצעי הייצור עודדו את תפיסת האדם כחלק בלתי נפרד משרשרת הייצור המתועש. בהתאם, יצרנות נתפסה כערך, ואנשים, כפועלים, הוערכו ונמדדו על פי היעילות וכושר הייצור שלהם. המוות נתפס כפוגע בשמחת החיים, ביעילות וככושר הייצור, ולכן החברה היצרנית פעלה להצניע אותו. וכך, המוות בעת המודרנית הוא עניין בירוקרטי, סטטיסטי ורציונלי, והעיסוק הרגשי באבל ובחווית האובדן הפך תחום למרחב הפרטי במעגל המצומצם של בני המשפחה.¹³

לחלק מהמגמות בדבר השינויים ביחס החברה המערבית למוות שותפים, עם הסתייגויות קלות, גם חוקרים אחרים דוגמת נורברט אליאס,¹⁴ ג'פרי גורר (Geoffrey

⁹ ARIËS, לעיל ה"ש 3, בעמ' 82-54.

¹⁰ שם, בעמ' 103-84. ראו גם TONY WALTER, THE REVIVAL OF DEATH (1994).

¹¹ WALTER, לעיל ה"ש 10.

¹² ZYGMUNT BAUMAN, MORTALITY, IMMORTALITY, AND OTHER LIFE STRATEGIES (1992).

¹³ WALTER, לעיל ה"ש 10, בעמ' 39-21.

¹⁴ ELIAS, לעיל ה"ש 5.

15, (Gorer) טוני וולטר (Tony Walter) 16 ומייקל יאקובסן (Michael Jacobsen) 17. לטענתם, לאורך שנים ארוכות המוות נתפס כחלק בלתי נפרד מחיי היומיום, ולא עורר תחושות רתיעה או פחד. להיפך, אנשים היו מודעים למוותם הקרב והמוות היה חלק בלתי נפרד מנוף ילדותם ומשגרת החיים. למעשה, בשלהי המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20, בצפון אמריקה ובמקומות נוספים במערב התפתחו פרקטיקות צילום של המתים והצטלמות עם המתים. 18 הפרקטיקות האלו העלו על נס את טכנולוגיית התקשורת שזה מקרוב נולדה – הצילום, והן ממחישות את האופן המכיל והמקבל שבו התקבל המוות, כולל של תינוקות ופעוטות. למעשה, רק במהלך המאה ה-20 השתנה שוב היחס למוות – מחלק בלתי נפרד מחיי היומיום, לנושא שהוא לכאורה טאבו – אין רואים אותו ואין מדברים עליו, למעט בהקשרים של מוות אלים, שממשיך לפרנס את העיתונות והתרבות הפופולרית. 19 וולטר (Walter) אמנם מביע עמדה ספקנית באשר להפיכת המוות לטאבו, אבל מכיר בכך שבמהלך המאה ה-20, החברה המערבית ומוסדותיה אינם מעודדים את העיסוק הפומבי במוות השגרתי.

המגמה של "היעלמות" המוות מתלכדת עם שינוי נוסף בתפיסת המוות כאיום. בתקופות טרום-מודרניות, המוות היה יכול להכות בכל רגע נתון, והסכנה של מוות במגיפה היתה מוחשית. כיום, כאשר רוב המחלות המידבקות מודברות, הסיכוי למות ממחלה הוא עניין יותר אינדיבידואלי, הסתברותי ומבוסס על אורח חיים כזה או אחר. 20 בתקופה המודרנית אנחנו חיים עם מחלות ולא מתים ממחלות. לאבחנה זו שותף גם באומן שטוען שהעיסוק המודרני במוות מתמקד בדרכים לדחיית המוות על ידי שיח בריאות, שעוסק באימוץ אורחות חיים שיתרמו להארכת תוחלת החיים. 21 המודרניות, לדידו, "פירקה" את המוות לגורמים, פשוטו כמשמעו – הגורמים, כלומר הסיבות, למוות מזוהים ומאובחנים, ואין מוות ללא סיבה או הסבר. שיח בריאות הוא אסטרטגית

15 GEOFFREY GORER, DEATH, GRIEF, AND MOURNING IN CONTEMPORARY BRITAIN (1965)

16 WALTER, לעיל ה"ש 10.

17 Michael Hviid Jacobsen, "Spectacular Death"—Proposing a New Fifth Phase to Philippe Ariès's Admirable History of Death, 5 HUMANITIES 19 (2016).

18 JAY RUBY, SECURE THE SHADOW: DEATH AND PHOTOGRAPHY IN AMERICA (1995).

19 Tony Walter, Jane Littlewood & Michael Pickering, *Death in the News: The Public Invigilation of Private Emotion*, 29 SOCIOLOGY 579 (1995); Jacque Lynn Foltyn, *The Corpse in Contemporary Culture: Identifying, Transacting, and Recoding the Dead Body in the Twenty-First Century*, 13 MORTALITY 99 (2008); Jacque Lynn Foltyn, *Dead Famous and Dead Sexy: Popular Culture, Forensics, and the Rise of the Corpse*, 13 MORTALITY 153 (2008); Tal Morse, *Covering the Dead: Death Images in Israeli Newspapers: Ethics and Praxis*, 15 JOURNALISM STUDIES 98 (2014); FOLKER HANUSCH, REPRESENTING DEATH IN THE NEWS: JOURNALISM, MEDIA AND MORTALITY (2010); Folker Hanusch, *Graphic Death in the News Media: Present or Absent?*, 13 MORTALITY 301 (2008).

20 אכן, לאחרונה חוינו מגיפה עולמית שהפילה קורבנות רבים, אבל גם עליה, בסך הכל, התגברנו, כך שלמרות שמגיפת הקורונה סדקה את התחושה הנ"ל, ההתגברות עליה מחזקת את התחושה שלמדע ולרפואה יש יכולות להכריע גם מגיפות חדשות.

21 BAUMAN, לעיל ה"ש 12, בעמ' 138-142.

הישרדות. שיח זה מציע לנו איך לנהל את חיינו כך שנוכל לרחות את המוות ולהאריך את החיים. עם זאת, פירוק המוות לגורמיו בעת המודרנית הפך את ההישרדות למטרת העל, שכן המוות הוא כישלון ההישרדות, וכתוצאה מכך, המודרניות, באמצעות אסטרטגיות ההישרדות של שיח הבריאות, הפכה את המוות לנוכח בכל רגע, לפי באומן. היות שניתן "לשלוט" במוות, או לכאורה לנהל את הגורמים לו, על היחיד (ועל החברה) מוטלת האחריות, בכל רגע נתון, לוודא את ההישרדות ולהרחיק את המוות. אסטרטגיה זו, היא כשלעצמה, דווקא מנכיחה את המוות.

מנגד, אולי הסיבה שהמוות הוא דבר שמתביישים בו ומסתירים אותו בעת המודרנית היא שהמודרניות מטפחת את התפיסה שלכל מוות יש סיבה, ולכאורה כל מוות הוא דבר שניתן למנוע. מכאן, שאם התרחש מוות, זו תוצאה של רשלנות (של היחיד או של החברה). וכך, לכאורה, נוצרת זיקה בין מוות לאשמה ולבושה. האדם מת משום שלא נעשה מספיק כדי לשמור על חייו. לו היו נוהגים אחרת, לא היה מת. המגמה שוולטר מצביע עליה בעידן הניאו-מודרני היא ניסיון לנתק את הזיקה הזאת – להחזיר את המוות למימדיו כתופעה טבעית, רגילה ושגרתית, ולעיתים אף רצויה ומבוקשת, בהקשרים של ייסורים וסבל.²²

לארבע התקופות שהציע אריאס, ניתן להוסיף את התקופה הניאו-מודרנית, לפי וולטר,²³ או הפוסט-מודרנית, לפי באומן,²⁴ שבמהלכן שוב משתנה היחס למוות. לטענת וולטר, בתקופה הניאו-מודרנית, לקראת סוף המאה ה-20, המגמה של תיחום העיסוק במוות למרחבים הפרטיים נתקלת בתנועה נגדית של "תחיית המוות", שמטרתה להחזיר את הלגיטימיות של העיסוק האישי, הפרסונלי, במוות, גם מעבר למרחבים מתוחמים. בעידן הניאו-מודרני, לטענת וולטר, יש ניסיון לטשטש את הגבולות האלו ולהפוך את העיסוק הפרטי במוות לעניין ציבורי. המגמה הזאת שהחלה בסוף המאה ה-20 מועצמת בתחילת המאה ה-21 עם הופעתן של הרשתות החברתיות, כפי שנראה בהמשך. הרשתות החברתיות דיללו את המונופול של "שומרי הסף של המוות" בדמות הממסדים הדתי, הרפואי והתקשורת, ושיחררו את השיח על המוות. בשילוב מגמות של ניידות וחיבוריות, המוות נמצא בכל מקום שבו יש חיבור לאינטרנט. וולטר מאפיין את המגמה הזאת כהתפשטות של המוות (Pervasive death).²⁵

באומן, מצדו, מדבר על עידן פוסט-מודרני, אך גם לשיטתו, הפוסט-מודרניזם החזיר את המוות לחיים, אם כי באופן מעט שונה. לפי באומן, הפוסט-מודרניזם מתאפיין בטשטוש הגבולות בין הזמני לעל-זמני ובין העכשווי לנצחי. הרעיון לפיו דברים הם "לתמיד", for life, הולך ונשחק, ובהתאם, כל הדברים מגיעים לסופם. שום דבר אינו קבוע, שום דבר אינו נמשך "לתמיד". מקום המגורים, מקום העבודה ואפילו הזוגיות מוחלפים או מתחלפים במהלך החיים, ויותר מפעם אחת. אנחנו לא מחליפים

²² ראו גם טל מורס "טוב למות? המאבק (החילוני) על תפיסת המוות הטוב בחברה הישראלית" סוף החיים: רפואה, משפט, ותרבות בישראל לנוכח פני המוות 234 (יסכה מנספלד-כהן ואח' עורכים, 2020).

²³ WALTER, לעיל ה"ש 10.

²⁴ BAUMAN, לעיל ה"ש 12.

²⁵ Tony Walter, *The Pervasive Dead*, 24 MORTALITY 389 (2019); TONY WALTER, WHAT DEATH MEANS NOW (2017).

מכשירי אלקטרונים כי הם "מתו" או כי הם הגיעו לסוף דרכם, אלא מחליפים אותם כי יצא "דור" חדש של מוצרים. הטרגדיה של פרידה מבן או בת זוג אינה שמורה יותר רק לאלמן או אלמנה; בני הזוג מחליטים להיפרד ולעתים למצוא זוגיות חדשה. בני הזוג אינם מחכים "עד שהמוות יפריד בינינו", והם נפרדים כשהזוגיות הגיעה לסוף דרכה. כך, על פי באומן, אנחנו "עושים חזרות" על הטראומה של הפרידה וההיפרדות שוב ושוב עוד בחיננו.²⁶

בצד תיאורים אלו של העידן הניאו-מודרני או הפוסט-מודרני, יאקובסן מוסיף אבחנה משלו לתפיסת המוות בעת הנוכחית, אותה הוא מכנה The age of spectacular death.²⁷ העידן של המוות הספקטקולרי הוא עידן שבו המוות כבר אינו בלתי נראה. להיפך. הוא מוצג לראווה בכמות שונות באמצעים טכנולוגיים שונים. בהמשך נראה איך האיפיון של התקופה הנוכחית כתקופה של מוות ספקטקולרי משתלב עם רעיון אחר של יאקובסן בדבר החברה הפוסט-מורטלית, שבה המוות הוא כבר לא הסוף ויש התרחשויות שקורות אחרי המוות, שיש להן חשיבות רבה לאופן שבו אנחנו מבינים את סוף החיים, את ההפרדה בין החיים והמתים ואת האפשרויות לחי נצח במרחבים וירטואליים (או גשמיים).²⁸ אטען, שטכנולוגיות של digital afterlife רוכבות על הרעיון של חברה פוסט-מורטלית, שבה המוות הוא לא סוף פסוק, אך נשענות על התפעלות מהיכולת של הטכנולוגיה להציג את המוות לראווה, מבלי בהכרח לעסוק בשאלות עמוקות יותר של התועלת של "החייה" דיגיטלית, ומבלי לתת את הדעת במידה מספקת לאתגרים האתיים שאפשרויות אלו מעוררות.

עד כאן סקירה תמציתית ולא ממצה של הגישות למוות בחברה המערבית במילניום האחרון. הסקירה הציגה את תנודות המטוטלת ביחס למוות, ממשוה שגרת ויומיומי, למשוה מודחק ובחזרה להשגרת המוות. ראינו גם איך תמורות חברתיות אחרות בתחומי העיור, המדע, הדת והרפואה השפיעו את השינויים בתפיסת המוות, ואת השינויים במוסדות החברתיים שמופקדים על ניהולו. החלק הבא יעסוק בנגזרת בלתי נפרדת מהמוות – ההתמודדות עם אובדן. נעבור מסקירה סוציולוגית של היחס למוות, לבחינת היחס של הפסיכולוגיה להתמודדותם של השורדים – הנותרים בחיים – עם עזיבתו של היחיד את החברה.

ב. התאבלות והתמודדות עם אובדן

ציר מרכזי ביחס החברה למוות הוא אופן ההתמודדות עם האובדן וטקסי האבל שמלווים את המוות. גם בהיבט הזה התרחשו שינויים במאה השנים האחרונות. כזכור, בתקופות מוקדמות יותר, המוות היה חלק משגרת החיים ולטענת חלק מההיסטוריונים, המוות לא נתפס כמאיים ולעתים אף לווה בתחושת הקלה. לקראת המאה ה-20 ובמהלכה, המוות קיבל נופך טרגי ובמקביל החברה המערבית דחקה את העיסוק במוות למרחבים ולמסגרות זמן מתוחמים. מנקודת המבט של האדם המתאבל, הגישה הרווחת

²⁶ BAUMAN, לעיל ה"ש 12, בעמ' 189.

²⁷ Jacobsen, לעיל ה"ש 17.

²⁸ POSTMORTAL SOCIETY: TOWARDS A SOCIOLOGY OF IMMORTALITY (Michael Hviid Jacobsen ed., 2017).

שלוותה את המאה ה-20 הושפעה מהגותו של פרויד, שראה באבל דבר מעיק ומעיב שפוגע בחינניותו של האדם המתאבל. בקנה אחד עם רוח הקפיטליזם, האדם המתאבל נתפס כמי שפוגע בשמחת החיים הדרושה למשק יצרני, ולכן טוב וראוי לתחום את ההתאבלות למעגל חברתי מצומצם ולפרק זמן קצר ומוגדר.

הספרות הטיפולית שעסקה במוות דגלה בגישה לפיה על המתאבלים, בדרך כלל בני המשפחה השכולים, להשלים עם האובדן ולחזור לשגרת חיים מתפקדת. הסיסמה שמלווה את הגישה הזאת היא Letting go and moving on, והיא מעודדת את המתאבלים להתגבר על האובדן, להכיר בכך שהמתים כבר לא ישובו, ולחזור לתפקד במציאות ממנה הם, המתים, נעדרים. חלק מהמודלים טיפוליים הקשורים לעיבוד האבל וההתמודדות עם האובדן ממוקדים ברעיון הזה.²⁹

בעשורים האחרונים, ברוח המגמות שוולטר תיאר, הקוראות להחזיר את המוות לחיים,³⁰ אנו עדים להופעה של גישה חדשה להתמודדות עם אבל ואובדן – גישה הקשר המתמשך (Continuing Bonds).³¹ לפי גישה זו, הקשרים האישיים אינם מסתיימים עם המוות, והם יכולים להימשך גם אחריו.³² לכן, אין הכרח ליצור חיץ בין החיים למתים, ולא צריך להאיץ במתאבלים להיפרד מהמתים. לפי גישה זו, המוות הוא חלק מהחיים, והיחסים שלנו, החיים, עם אחרים לא מסתיימים עם מותם. בהתאם, יש מקום לאפשר המשך קשר בין החיים והמתים, ועצם קיומו של קשר פתוח כזה אינו מעיד על עיבוד לקוי של האובדן. גישה זו קונה אחיזה בתקופה שבה חלק מהתקשורת בין אנשים מתקיים באמצעות פלטפורמות אינטרנטיות, והקשר עם המתים יכול להמשיך ולהתקיים בפלטפורמות אלו,³³ כפי שנראה בהמשך.

לפני כן, חשוב להדגיש שהמחקרים השונים הבוחנים התמודדות עם אבל ושכול מלמדים שזו אינה ליניארית, והיא כוללת שלבים של התמקדות באובדן כמו גם שלבים של השתקמות והסתגלות לחיים בלעדי המת.³⁴ בנוסף, הספרות מצביעה על כך שיש

²⁹ ראו לדוגמא, Nancy Hogan, Janice M. Morse, Maritza Cerdas Tazón, *Toward an Experiential Theory of Bereavement*, 33(1) OMEGA – J. OF DEATH & DYING (1996) 43.

³⁰ WALTER, לעיל ה"ש 10.

³¹ Dennis Klass, *Continuing Conversation about Continuing Bonds*, 30 DEATH STUDIES 843 (2006); CONTINUING BONDS: NEW UNDERSTANDINGS OF GRIEF (Dennis Klass, Phyllis R. Silverman, & Steven Nickman eds., 1996); CONTINUING BONDS IN BEREAVEMENT (Dennis Klass & Edith Maria Steffen eds., 2017).

³² Simon Shimshon Rubin, Ruth Malkinson & Eliezer Witztum, *The Two-Track Model of Bereavement and Continuing Bonds*, in CONTINUING BONDS IN BEREAVEMENT: NEW DIRECTIONS FOR RESEARCH AND PRACTICE 17 (Dennis Klass & Edith Maria Steffen eds., 2018); Dorthe Refslund-Christensen & Kjetil Sandvik, *Death Ends a Life, Not a Relationship: Objects as Media on Children's Graves*, in MEDIATING AND REMEDIATING DEATH 251 (Dorthe Refslund-Christensen & Kjetil Sandvik eds., 2014); Kenneth J. Doka, *Changes in Postmortem Identity and Grief*, 78 OMEGA – J. OF DEATH & DYING 314 (2017).

³³ Elaine Kasket, *Continuing Bonds in the Age of Social Networking: Facebook as a Modern-Day Medium*, 31 BEREAVEMENT CARE 62 (2012).

³⁴ Margaret Stroebe & Henk Schut, *The Dual Process Model of Coping with Bereavement: A Decade On*, 61(4) OMEGA – J. OF DEATH & DYING 273 (2010).

משתנים רבים שמעצבים את ההתמודדות עם הנושא ובהם גיל, מגדר, נסיבות המוות, תרבות, משך הזמן שחלף, זהות האבל, זהות המת ועוד. כל אלו משפיעים על הדרכים שמתאבלים בוחרים כדי לעבד את תחושותיהם ולהתמודד עם האובדן.³⁵ משמעות הדבר היא, עוד בטרם נעסוק בהיבטים דיגיטליים של המוות, שחשוב לזכור שאין דרך אחת – לא כל שכן דרך אחת "נכונה" – להתמודדות עם אובדן. יתרה מכך, גם ביחס לתפקיד של טכנולוגיות דיגיטליות, חלק מהמחקרים בתחום השיח העכשווי על אבל ואובדן מלמדים שאין מודל אחד שמתאים לכל המתאבלים, ושיהיו כאלו שימצאו נחמה בהיפרדות מהמתים, בעוד שאחרים יעדיפו לשמור על הקשרים, ויתכן גם שאותו אדם יבחר באסטרטגיות התמודדות שונות על ציר הזמן.³⁶

והערה נוספת בהקשר הזה – בשיח הציבורי הפופולרי נהוג לדבר על חמשת שלבי ההתמודדות עם האבל, על פי המודל של אליזבת' קוברלר רוס (Kubler-Ross).³⁷ הפרשנות הרווחת למודל זה בציבור היא שמדובר במודל אוניברסלי, ליניארי שמתייחס לאופן שבו המתאבלים מתמודדים עם האבל ומעבדים את האובדן של מי שמתו. ובכן, פרשנות זו שגויה. המודל פותח ביחס לאופן שבו האדם הנוטה למות מתמודד עם הידיעה על מותו הקרוב, הוא אינו בהכרח ליניארי וכמובן שאינו אוניברסלי. לכן, חשוב לזכור ולהדגיש שאין מודל אחד להתמודדות עם מוות ואובדן, ולאנשים שונים גישות שונות.

ראינו, אם כן, שמעבר לתפיסות כלליות על משמעותו של המוות, היותו של המוות פרידה מהקרובים לנו מצריך התמודדות עם האובדן והשכול. במהלך המאה ה-20, התגבשו גישות שונות להתמודדות עם האובדן ולהדרכת השכולים בפרידתם מהיקרים להם. גישות אלו, שנתפסו תחילת כאוניברסליות וליניאריות, התחלפו בהדרגה בגישות יותר פלורליסטיות וגמישות, שמכירות בריבוי הדרכים להתמודדות עם השכול, וכן שהמוות אינו בהכרח פרידה מן המתים. הפרק הבא יבחן את יחסי הגומלין בין גישות למוות ושכול לטכנולוגיות של תקשורת.

ג. חברה, מוות וטכנולוגיות של תקשורת

עד כה, עסקתי בקשר שבין חברה למוות. כעת, אוסיף למערכת היחסים הזאת טכנולוגיות של תקשורת, ואבחן את משולש היחסים שבין חברה, מוות וטכנולוגיות תקשורת. חלק בלתי נפרד מההתמודדות עם אובדן הוא ההנצחה, וזו מתקיימת הודות

³⁵ Katrin Döveling, *Emotion Regulation in Bereavement: Searching for and Finding Emotional Support in Social Network Sites*, 21 (1-2) NEW REV. OF HYPERMEDIA & MULTIMEDIA 106 (2015); Katrin Döveling, *Online Emotion Regulation in Digitally Mediated Bereavement: Why Age and Kind of Loss Matter in Grieving Online*, 61(1) J. BROADCASTING & ELECTRONIC MEDIA 41 (2017).

³⁶ Mórna O'Connor & Elaine Kasket, *What Grief Isn't: Dead Grief Concepts and Their Digital-Age Revival*, in SOCIAL MEDIA AND TECHNOLOGY ACROSS THE LIFESPAN 115 (Tanya Machin et al. eds., 2022).

³⁷ ELISABETH KUBLER-ROSS & IRA BYOCK, *ON DEATH & DYING: WHAT THE DYING HAVE TO TEACH DOCTORS, NURSES, CLERGY & THEIR OWN FAMILIES* (Reprint edition, 2014).

חיילים שמקום קבורתם לא נודע, האנדרטה שמחליפה את קברם נושאת את שמותיהם. הם אינם אלמונים. שנאמר, "לכל איש יש שם שנתן לו הים ונתן לו מותו".⁴³ היחסים בין הנצחה ונצח תלויים בטיב ובאיכות אמצעי התקשורת.⁴⁴ מונומנטים כמו הפירמידות במצרים הם, למעשה, קברים, וגם אם הפירמידות לא ישרדו לנצח, אין ספק שהן שרדו וישרדו זמן רב אחרי מות האדם שנקבר בהן. טכנולוגיות תקשורת אחרות המשמשות להנצחה כמו חריטה על אבן הן אולי טכנולוגיות קדמוניות, אבל בכוחן לשרוד את פגעי הזמן בצורה טובה יותר מטכנולוגיות מתקדמות יותר כמו דפוס והדפסה או כתיבה. גם טכנולוגיות דיגיטליות, שלא פעם מוצגות כאילו הן יכולות להבטיח את מקומן בנצח, עלולות להשתבש, להיחחק או "להידרס". למעשה, באופן אירוני, דווקא הטכנולוגיות הקדמוניות ביותר – חריטה על אבן – הן בעלות פוטנציאל ההישרדות הגבוה ביותר. ארחיב על כך בהמשך.

וולטר עמד על חשיבותם של אמצעי תקשורת להבטיח את מקום של המתים בנצח, כלומר בהנצחת המתים.⁴⁵ בחברות פרה-היסטוריות, האמצעי העיקרי להנצחה היה תקשורת אוראלית – סיפורים מפה לפה, שעברו מדור לדור, והנכחו את זכרם של הדורות הקודמים. למעשה, כמו בהקשרים אחרים של ההיסטוריה של אמצעי התקשורת, פיתוח של אמצעי תקשורת חדש אינו בהכרח דוחק את אמצעי התקשורת הישן, וכך התקשורת האוראלית כאמצעי הנצחה ממשיכה ללוות אותנו עד היום, בעיקר בהקשרים א-פורמליים של הנצחה, בהנחלה של היסטוריה משפחתית. בני ובנות המשפחה מספרים ומזכירים סיפורים על יקיריהם שמתו, וכך משמרים את הזיכרון. במילים אחרות, תקשורת אוראלית, כלומר שפה דבורה, אמצעי התקשורת הוותיק ביותר, הפשוט ביותר והזמין ביותר, היא גם אמצעי הנצחה המתמיד ביותר, שמלווה את החברה האנושית מקדמת דנא.

חפצים עתיקים אחרים המשמשים להנצחה הם אבנים, בין אם אלו אבנים בלתי-מעובדות או מעובדות למחצה שהונחו כמונומנטים, כמו, לדוגמא, באתר סטונהנג' בבריטניה, ובין אם אלו מבנים ארכיטקטוניים מוקפים דוגמת הפירמידות במצרים. טכנולוגיית הנצחה אחרת, שגם היא מבוססת על סיתות, היא הפיסול, שגם הוא מבוסס על חומרים קשים שמתכלים באיטיות רבה, וכך שומרים על צורתם ועל המסר שהם נושאים למשך דורי-דורות. וכמובן הכתב הוא טכנולוגיית תקשורת ותיקה ויעילה לשימור הזיכרון ההיסטורי, החל מהירוגליפים, עבור בכתבי יתדות וחריטה על אבן או חרס ועד לטכנולוגיות מודרניות של דפוס וטקסטים דיגיטליים. הכתב, כידוע, בשלבים הראשונים התבסס על עבודת יד, ובהמשך עבר תיעוש באמצעות מכשיר הדפוס, וכיום טכנולוגיות כתיבה והדפסה דיגיטליות שהפכו זמינות כמעט בכל בית הודות למחשבים ומדפסות.⁴⁶

אמצעי תקשורת אינם משמשים רק להנצחה – לקיבוע סיפורים וזיכרון קולקטיבי והנחלתו מדור לדור – אלא גם לתקשורת – או אולי תיקשור – עם המתים. בטרם

⁴³ זלדה, לעיל ה"ש 41.

⁴⁴ Walter, לעיל ה"ש 40.

⁴⁵ Walter, שם.

⁴⁶ Walter, שם. ראו גם תמר אשורי מהטלגרף עד המחשב: היסטוריה של אמצעי התקשורת (2011).

אסקור את הקשר בין אמצעי התקשורת והמוות, חשוב להדגיש, עם זאת, שהשאיפה לתקשר עם המתים ולהמשיך את הקשר איתם קיימת אצל בני האדם מקדמת דנא, ועדויות לניסיונות מוקדמים לשמר קשר עם המתים מתוארכות לתקופה הניאוליתית. תיקשור זה התבסס על שימור גוף המת. בהמשך, התפתחו פרקטיקות אחרות – למעשה מקצועות שנזכרים כבר בעת העתיקה – במרכזן אנשים שמשלח ידם הוא בין החיים למתים. אנשים שלמעשה שימשו כ"מדיום" (ואנחנו רואים כאן את החיבור בין אמצעי התקשורת ובין אנשים שמשמשים כאמצעי לתיקשור עם המתים).⁴⁷

התקשורת האלקטרונית בראשית ימיה, ובעיקר הטלגרף ובהמשך גם הטלפון, ניתקו את הצורך בשהייה במרחב משותף או בהסתמכות על חפצים בתקשורת בין-אישית. עד להמצאת הטלגרף, תקשורת דרשה נוכחות של המוען והנמען באותו המרחב (שיחה או דרשה בבית-תפילה, לדוגמא), או חפץ שבו טבוע המסר של המוען לנמען (מכתב, למשל). הטלגרף היה אמצעי התקשורת הראשון שאיפשר נוכחות מרחוק, שהיא למעשה נוכחות משותפת, בו-זמנית, של המוען והנמען, על אף היותם במרחבים נפרדים. הרעיון הזה עלה בקנה אחד עם רעיונות של תיקשור עם המתים – מצב שבו בני השיחה אינם חולקים מרחב משותף ובכל זאת מעבירים ביניהם מסרים סימולטניים, בו-זמנית. במחצית המאה ה-19, היו מי שניסו להשתמש בתקשורת אלקטרונית כדי להוכיח מדעית את דבר קיומן של רוחות רפאים, כלומר התגלמות חומרית או לפחות חושית של המתים במרחב שבו מתקיימים החיים.⁴⁸ בהמשך, גם הצילום גויס לטובת טיפוח הרעיון לפיו המתים ממשיכים לשהות לצד החיים, והיו מי שניצלו את האמון שניתן בצילום כייצוג נאמן של המציאות, כדי ללכוד, לכאורה, את נוכחותן של רוחות רפאים, לצד החיים, וכך להוכיח את קיומן.⁴⁹

המצאת הצילום והפיכתו למוצר צריכה יצרה דפוס אבל והנצחה חדש – צילומי פוסט-מורטם. צילומי פוסט-מורטם פגשו את טכנולוגיית הצילום בראשית דרכה, כאשר זמן החשיפה מול המצלמה נדרש להיות ארוך ונטול תנועה. במובן הזה, המתים היו אובייקט מושלם לצילום, שכן הם שכבו ללא נוע מול המצלמה במשך זמן ארוך. וכך, לקראת סוף המאה ה-19, בעיקר בצפון אמריקה, התפתחה פרקטיקה של צילום המתים לפני קבורתם. המתים, רבים מהם פעוטות שלא שרדו מעבר לחודשים ספורים, צולמו לאחר מותם, לעתים בלוויית בני משפחה. זה היה, מן הסתם, הצילום האחרון ובמקרים רבים גם הצילום הראשון של אותם המתים. מטרת סוגת הצילום הזאת היתה להנציח את המתים, לאפשר לבני המשפחה לזכור אותם באופן הנאמן ביותר למציאות. אגב כך, הפך הפורטרט האישי מסוגה השמורה לבעלי המזון לסוגה עממית ושכיחה.⁵⁰ בהמשך, כאשר המצלמה הפכה להיות קטנה, ניידת ופשוטה יותר לטיפול, הצילום הפך לטכנולוגיית הנצחה ביתית, זמינה ונגישה לרבים, והיא שימשה בעיקר לתיעוד של רגעים מכווננים או רגעים שמחים.⁵¹ עם זאת, תיאורטיקנים של צילום ראו קשר ברור

Andrej Kapčár, *The Origins of Necromancy or How We Learned to Speak to the Dead*, 13 SACRA 30 (2015)

Walter, לעיל ה"ש 40, בעמ' 223.

John Troyer, *Embalmed Vision*, 12 MORTALITY 22 (2007)

RUBY, לעיל ה"ש 18.

RICHARD CHALFEN, SNAPSHOT VERSIONS OF LIFE (1987)

בין הצילום למוות, וחלקם טענו של כל צילום הוא למעשה תזכורת למוות עצמו, שכן כל צילום הוא עדות לרגע שלא יחזור, כלומר לרגע ש"מת".⁵² הפרק הנוכחי עסק באופן שבו טכנולוגיות של תקשורת שימשו לקנות מקום בנצח למתים, כלומר להנציה אותם. ראינו גם איך תקשורת אלקטרוני וצילום נתפסו כמימוש של הרעיון של תקשורת עם מי שאינם נמצאים כאן ועכשיו, ולכן, לכאורה, יכולים להוות גם אמצעי לתיקשור עם מי שאינם כבר בינינו, כלומר עם המתים. בפרק הבא נבחן איך אימוץ האינטרנט לחיינו השתלב עם תפיסות עכשוויות של מוות ואיפשר פרקטיקות חדשות של התאבלות והנצחה.

ד. איך העידן הדיגיטלי משנה את כל משולש היחסים בין חברה-מוות-טכנולוגיות תקשורת?

1. מוות בעידן דיגיטלי – הדור הראשון

טכנולוגיות דיגיטליות לתקשורת פוגשות את יחסי החברה והמוות במפנה המאה ה-20, בשלב שתואר לעיל כשלב פוסט-מודרני או ניאו-מודרני. כזכור, במהלך המאה ה-20, המוות בחברה המערבית לכאורה נעלם או הועלם. המוות היה נוכח בהקשרים עיתונאיים כמו גם בתרבות הפופולרית, אבל השיח על המוות, הדיבור על אודותיו, הוגלה למרחבים מתוחמים. גם רגע המוות הועתק אל מחוץ לבתי המגורים והאבל הוגבל לחוגים חברתיים מצומצמים ולתקופה קצובה בזמן. ברבע האחרון של המאה ה-20 התעוררו תנועות חברתיות שקראו להחזיר את המוות לחיים. כלומר, להחזיר אותו לרקמת החיים היומיומית, לשיח הציבורי השגרתי.⁵³ ובנקודה הזאת בזמן הופיעו טכנולוגיות תקשורת דיגיטליות, ובראשן האינטרנט – טכנולוגיית תקשורת מבוזרת, עם ריבוי מוענים ונמענים, שאינה תלויה במרחב הפיזי, נטולת גורם אסדרה מרכזי, שמאפשרת, לפחות על פי ההבטחה בשנים הראשונות, השתתפות פלורליסטית, דמוקרטית, נטולת היררכיה ברורה, בשיח ציבורי על נושאים שונים. "שומרי הסף של המוות", בדמותם של המוסדות הדתיים, המדעיים-רפואיים והתקשורתיים איבדו את כבודם, וכך נושאים שמוסדות חברתיים דחקו לשוליים, מצאו במה חדשה. בין הנושאים האלו היו גסיסה, מוות והתאבלות. כתוצאה מכך, המוות – וגם המתים – התפשטו במרחב, והם נמצאים "בכל מקום", או לפחות בכל מקום שבו יש חיבור לאינטרנט.⁵⁴

ואכן, כבר בשנות ה-90 של המאה ה-20, כאשר האינטרנט התחיל להיות טכנולוגיה בשימוש ההמוני, היו אתרי אינטרנט שהוקדשו להתמודדות עם גסיסה, מוות, התאבלות והנצחה. כלומר, כבר מראשית ימי האינטרנט כטכנולוגיה לרשות ההמוני, המוות היה

⁵² רולאן בארת *מחשבות על הצילום* (דוד יניב מתרגם, 1988); סוזן סונגט *הצילום כראי התקופה* (יורם בורנובסקי מתרגם, 1979).

⁵³ WALTER, לעיל ה"ש 10.

⁵⁴ WALTER, לעיל ה"ש 25.

חלק בלתי נפרד ממנו.⁵⁵ ובמידה רבה, האינטרנט שינה את האופן שבו החברה המערבית מתמודדת עם המוות, מדברת על המוות, מנציחה וזוכרת את המתים – וגם מתקשרת איתם.⁵⁶

אם כן, ברבע המאה האחרונה ראינו התלכדות של מגמות – "שיחרור" השיח על המוות שמתרחש במהלך דמוקרטיזציה של השיח הציבורי והפיכתו לפלורליסטי ומגוון.⁵⁷ התלכדות המגמות האלו הובילה ליצירת מרחבים אינטרנטיים להתמודדות עם גסיסה כתוצאה ממחלה או מזיקנה;⁵⁸ להתמודדות עם האובדן או עם תחושות שליליות אחרות שמלוות את האבל, כמו, למשל, בושה, בהקשר של התאבדות;⁵⁹ להנצחה של המתים; ולתיקשור עם המתים.⁶⁰ פרקטיקות וטקסים ותיקים של התמודדות עם מוות והשלכותיו עברו עדכון והתאמות לסביבה דיגיטלית, ופרקטיקות חדשות נולדו, על סמך המזמינויות (affordances) של המדיה החדשים.⁶¹ מבנה הרשת וערוצי התקשורת שמתקיימים באינטרנט מאפשרים לא רק להתלכד בצער ברשת הקשרים שנטוותה במהלך חיה של הגולשת ולכונן את קהילת האבלים, אלא גם לנצל ערוצי תקשורת שהיו קיימים כדי להמשיך את הדיאלוג עם המתים, אפילו אם הוא חד צדדי. יתרה מכך, היות שמנגנוני הפצת המידע מבוססים באינטרנט על אלגוריתמים שאינם ערים ורגישים להקשרים חברתיים, הפרופילים של המתים עשויים לצוץ באופן יזימוי בלי הכנה מוקדמת וללא הקשר ראוי. משכך, הגולשים נתקלים במוות ובמתים

Carla Sofka, *Social Support "Internetworks," Caskets for Sale, and More: Thanatology and the Information Superhighway*, 21 DEATH STUDIES 553 (1997).

Tony Walter et al., *Does the Internet Change How We Die and Mourn? Overview and Analysis*, 64 OMEGA – J. OF DEATH & DYING 275 (2012).

אכן, גם היום המרחב הציבורי אינו שוויוני לחלוטין, וגם היום, השחקנים השונים שנוטלים חלק בשיח הציבורי אינם שווים בגודלם, בכוחם וביכולות הרטוריות שלהם. יחד עם זאת, לא ניתן להתעלם מהשינוי בהשתתפות השיח הציבורי שהתאפשר הודות לאינטרנט, למהפכת ה-Web 2.0 ולעליית הרשתות החברתיות. שינויים טכנולוגיים אלו שינו לחלוטין את מפת השיח הציבורי-תקשורתי ממיצוט שחקנים שפועלים על פי מודל של one-to-many לריבוי של שחקנים שפועלים במודל של many-to-many.

Sofka, לעיל ה"ש 55.

Louis Bailey, Jo Bell & David Kennedy, *Continuing Social Presence of the Dead: Exploring Suicide Bereavement through Online Memorialisation*, 21 NEW REVIEW OF HYPERMEDIA & MULTIMEDIA 72 (2015); Jo Bell, Louis Bailey & David Kennedy, *'We Do It to Keep Him Alive': Bereaved Individuals' Experiences of Online Suicide Memorials and Continuing Bonds*, 20 MORTALITY 375 (2015); Dorthe Refslund Christensen et al., *Bereaved Parents' Online Grief Communities: De-Tabooing Practices or Relation-Building*. *Grief-Ghettos?*, 61 J. BROADCASTING & ELECTRONIC MEDIA 58 (2017).

Alexandra Sherlock, *Larger Than Life: Digital Resurrection and the Re-Enchantment of Society*, 29 INFO. SOCIETY 164 (2013).

Natalie Pennington, *You Don't De-Friend the Dead: An Analysis of Grief Communication by College Students Through Facebook Profiles*, 37 DEATH STUDIES 617 (2013); Amanda Bouc, Soo-Hye Han & Natalie Pennington, *"Why Are They Commenting on His Page?": Using Facebook Profile Pages to Continue Connections with the Deceased*, 62 COMPUTERS IN HUMAN BEHAVIOR 635 (2016); Sarit Navon & Chaim Noy, *Conceptualizing Social Media Sub-Platforms: The Case of Mourning and Memorialization Practices on Facebook*, 25 NEW MEDIA & SOCIETY 2898 (2021).

לעתים בניגוד לרצונם, במועד שאינו נתון לבחירתם, כמו במקרים שהפלטפורמה שולחת באופן אוטומטי הודעה שמציעה לאחל יומולדת שמח למשתמש שמת. זו דוגמא, הלכה למעשה, לרעיון ה-Pervasive dead⁶². בפרפרזה על הביטוי "לנוח על משכבם בשלום" או "Rest in peace", באינטרנט, המתים חסרי מנוחה.⁶³

אם כן, האינטרנט סייע "לשחרר" את המוות. המנגנונים החברתיים שהגבילו או הרחיקו את העיסוק במוות דוללו מעצם יצירתו של מרחב תקשורתי פלורליסטי שאמנם אינו חף ממישטור ומפיקוח, אבל נתון הרבה יותר להמיית ההמון, לצרכיו ולרצונותיו – באינטרנט אין החלטה של עורך או של מוסדות חברתיים אחרים שממשרים את העיסוק במוות.⁶⁴ בראשית הדרך, ביוזמת אנשים פרטיים, הוקמו אתרי אינטרנט ופורומים שהוקדשו לשיח על מוות ועל גסיסה. חלק מהאתרים האלו פעלו כמעין בתי קברות דיגיטליים, בהם קובצו יחדיו פרטים על אודות מתים רבים שאינם בהכרח קשורים זה בזה.⁶⁵ אתרים קיבוציים אחרים הוקמו לאחר אסונות קולקטיביים כמו אירועי ירי המוני, אסונות טבע או תאונות גדולות. בצדם, הוקמו אתרי אינטרנט לצרכי הנצחה של אנשים פרטיים כמו גם אתרי זיכרון והנצחה לדמויות ציבוריות שמתו.⁶⁶ במקביל להנצחה שצצה ביוזמתם של אנשים פרטיים, גם ארגונים ומוסדות מדינתיים ניצלו את המרחב האינטרנטי והעתיקו חלק מפעילות ההנצחה המדינתית למרחב הווירטואלי. דוגמא בולטת לכך בהקשר הישראלי היא אתר "זיכור" שהוקם על ידי משרד הבטחון להנצחת אתר זכרם של חללי צה"ל.⁶⁷

בהמשך, עם מהפכת ה-Web 2.0 שבמרכזה עליית הרשתות החברתיות הדיגיטליות ותפוצתו של תוכן המופק על ידי קהל מבוזר של גולשים, נוצרו פרקטיקות מעודכנות של הנצחה, שמתאימות יותר למרחב הווירטואלי ולמזמינויות של הפלטפורמות הדיגיטליות. דוגמא לפרקטיקת הנצחה שעברה עדכון והתאמה לעידן הדיגיטלי היא "עלייה לקבר". בדומה לאתרי ההנצחה המוקדמים יותר, מתאבלים הקימו עמודי הנצחה ליקיריהם ברשתות חברתיות כמו MySpace ו-Facebook. מדובר על עמודים שהוקמו ומוקמים אחרי מות המונצחים, שמופעלים על ידי מוקירי זכרם וכוללים בדרך כלל תמונות וטקסטים אחרים שהמתאבלים בחרו להעלות לאתר ההנצחה. אחת הפרקטיקות שהתפתחו בהקשר זה היא "התכנסות" וירטואלית של מוקירי זכרם של המונצחים בעמוד ההנצחה באירועים מיוחדים כמו ימי הולדת או ימי זיכרון, עיון וגלילה של התוכן בעמוד ההנצחה ושיתוף בזיכרונות והספדים. כאמור, הפרקטיקה הזאת דומה להתכנסות בחלקת קבר או באתר הנצחה פיזי באירועים מיוחדים.

⁶² Walter, לעיל ה"ש 25; WALTER, לעיל ה"ש 25.

⁶³ Bjorn Nansen et al., *The Restless Dead in the Digital Cemetery, in* DIGITAL DEATH: MORTALITY AND BEYOND IN THE ONLINE AGE: MORTALITY AND BEYOND IN THE ONLINE AGE 111 (Christopher M. Moreman & A. David Lewis eds., 2014).

⁶⁴ האינטרנט כמוכן אינו זירה נטולת רגולציה, ושיש גורמים מאסדרים ומנגנוני סינון ופיקוח על התכנים, אבל אלו חלים בעיקר בהקשרים של התאבדות וייצוגים של מוות אלים.

⁶⁵ Sofka, לעיל ה"ש 55.

⁶⁶ JOHANNA SUMIALA, *MEDIATED DEATH* (2021).

⁶⁷ Liav Sade-Beck, *Mourning and Memorial Culture on the Internet: The Israeli Case*, 7 AM. COMM. J. (2004); ליאב שדה-בק *תרבות האבל והנצחה באינטרנט: המקרה הישראלי* (2009).

בצד פרקטיקות וטקסי התאבלות מעודכנים, נוצרו גם פרקטיקות חדשות המבוססות על הפרופילים האישיים של המתים. אחד החידושים החברתיים שהתאפשרו הודות לטכנולוגיות Web 2.0 הוא אפשרות חדשה להצגת העצמי בפלטפורמות דיגיטליות.⁶⁸ פרופילים אישיים ברשתות חברתיות כמו Facebook, Instagram, Twitter, ו-TikTok הם כיום זירה חדשה, יש שיאמרו במה, להצגת העצמי. הרשתות החברתיות מעודדות את הגולשים להביע את עצמם ולהציג את עצמם על גבי הפלטפורמה, באמצעים שונים, הכוללים את רשת הקשרים האישיים של כל גולש או גולשת, את התכנים שהוא או היא אוהבים, את האפשרות להציג את עצמם בתמונות או בטקסטים מילוליים, את רשימת הסרטים שהם אוהבים ועוד ועוד. הפרופיל האישי ברשת החברתית הוא מעין ישות חיה, שמשקפת את אישיות הגולש, או לפחות או זו שהוא או היא בוחרים להקרין החוצה, למעגלים החברתיים שלהם. כל עוד הגולשת חיה, היא יכולה לעדכן את הפרופיל האישי – להוסיף תכנים, להסיר תכנים, ליצור או לשנות את רשת הקשרים עם גולשים אחרים וכדומה. עם מות הגולשת, הפרופיל האישי נשאר מיותר, אבל יש דרכים להפוך את הפרופיל לפרופיל מונצח,⁶⁹ ובכך לאפשר, לכאורה, את המשך האינטראקציה עם המשתמשת שמתה – אינטראקציה שמשמעה היא, במידה רבה, המשך אינטראקציה עם המעגלים עם מוקירי זכרה. כך או כך, בדומה לעמודי הנצחה, גם הפרופילים האישיים יכולים להפוך לפרופילים מונצחים, שממשיכים לרכז את פעילות ההנצחה הדיגיטלית בימי חול ובאירועים מיוחדים. אך בניגוד לעמודי הנצחה שמוקמים על ידי מוקירי זכרו של המת אחרי מותו, שלהם נתונה השליטה בהנצחה – איך לזכור ולהזכיר את המת? מי יזכור את המת? ומה "יישכח"? – הפרופיל המונצח מבוסס ברובו על תכנים שהגולש המת העלה בחייו. זו עדות לחייו ולאישיות שלו כפי שהוא בחר להציג אותה במהלך חייו. כלומר, למוקירי זכרו של המת יש פחות שליטה על הזיכרון וההנצחה. עם זאת, התצורה המעודכנת הזו של פרופיל אישי שהפך לפרופיל מונצח מאפשרת גם היא את

danah boyd, *Friendster and Publicly Articulated Social Networks*, CHI 2004 (2004); Bernie Hogan, *The Presentation of Self in the Age of Social Media: Distinguishing Performances and Exhibitions Online*, 30 BULLETIN OF SCI., TECH. & SOC'Y 377 (2010); Kevin Lewis, Jason Kaufman & Nicholas Christakis, *The Taste for Privacy: An Analysis of College Student Privacy Settings in an Online Social Network*, 14 J. COMP. -MEDIATED COMM. 79 (2008); Jeffrey G. Proudfoot et al., *Saving Face on Facebook: Privacy Concerns, Social Benefits, and Impression Management*, 37 BEHAVIOUR & INFO. TECH. 16 (2018); Nicolas Roulin & Julia Levashina, *Impression Management and Social Media Profiles, in SOCIAL MEDIA IN EMPLOYEE SELECTION AND RECRUITMENT* 223 (Richard N. Landers & Gordon B. Schmidt eds., 2016); Michael Saker, *Foursquare and Identity: Checking-in and Presenting the Self through Location*, 19 NEW MEDIA & SOCIETY 934 (2017) Jed R. Brubaker & Vanessa Callison-Burch, *Legacy Contact: Designing and Implementing Post-Mortem Stewardship at Facebook*, in PROCEEDINGS OF THE 2016 CHI CONFERENCE ON HUMAN FACTORS IN COMPUTING SYSTEMS (2016) 2908; מיכאל בירנהקוטל מורס זיכרונות דיגיטליים: גורלם של תוכן ומידע אישיים אחרי המוות 164 (איגוד האינטרנט הישראלי, 2017)

<https://www.isoc.org.il/research/policy-papers/policy-paper-digital-memories>

ההתכנסות הווירטואלית בימי זיכרון ואירועים מיוחדים, והודות למזמיניויות הפלטפורמה, ניתן גם להפיץ מחדש או לחבב שנית תכנים שנוצרו על ידי הגולשת המתה, וכך להשאיר את הזיכרון שלה "חי".

אחת השאלות החדשות שמתעוררות סביב מוות בעידן דיגיטלי וסביב הנצחה אישית בפלטפורמות דיגיטליות היא שאלת הגישה לתכנים אישיים של הגולשים, שנשארו מיותמים ברשת אחרי מותם – כלומר זיכרונות דיגיטליים.⁷⁰ כאמור, מוקירי זכרו של המת יכולים להקים אתר הנצחה וירטואלי או עמוד הנצחה ברשתות החברתיות, ולהעלות לשם תכנים ולשלוט בהם. האפשרות השנייה שהוזכרה היא הסבת פרופיל אישי שהיה נתון לשליטת הגולש שמת לפרופיל מונצח. היות שהפרופיל האישי היה נתון לשליטתו של הגולש שמת, והציג את אישיותו כפי שהוא בחר להציגה ברשת, עולה שאלה של העברת הבעלות או השליטה על הפרופיל האישי, ושאלת הרשאת הגישה לתכנים האישיים של הגולש שמת. המצב החדש הזה מעורר שאלות שקשורות לפרטיות אחרי המוות,⁷¹ כמו גם לשאלות אחרות של גישה למידע ושליטה בו כאשר נשא-המידע כבר אינו בין החיים ואינו יכול להמשיך לשלוט בתכנים ובהפצתם.⁷² שאלות אלו חורגות מעבר לרוחב היריעה של מאמר זה, אבל הן מלמדות על טיבם המשתנה של היחסים בין חברה וטכנולוגיה, על שינויים בפרקטיקות חברתיות נוכח פיתוחן של טכנולוגיות חדשות, ועל האפשרויות והתועלת של התערבות המשפט בהסדרת כל אלו.⁷³

אם כן, ראינו שפיתוח רשת האינטרנט כרשת תקשורת מבוזרת שינתה את מערך היחסים בין מוסדות חברתיים ושומרי סף, ואיפשרה לאכוף את המישטור שאפף נושאים כמו יחס למוות והתמודדות עם אובדן. אולם, גם האינטרנט, כטכנולוגיה ממשיך להשתנות ושינויים אלו מזמינים בחינה נוספת, חדשה, של פרקטיקות חברתיות מקובלות, ביחס לחיים, ולאחר המוות. בכך יעסוק הפרק הבא.

2. מוות בעידן דיגיטלי – הדור הבא

עד כה עסק המאמר בשינויים בטכנולוגיות תקשורת ובאופן שבו הם מזמינים את המשתמשים לעדכן פרקטיקות של התאבלות והנצחה ולפתח פרקטיקות חדשות

⁷⁰ לדיון על ההמשגה העברית של digital remains ראו בירנהק ומורס, שם, בעמ' 14.
⁷¹ Edina Harbinja, *Post-Mortem Privacy 2.0: Theory, Law, and Technology*, 31 INT'L REV. L., COMP. 26 (2017); Lilian Edwards & Edina Harbinja, *Protecting Post-Mortem Privacy: Reconsidering the Privacy Interests of the Deceased in a Digital World.*, 32 CARDOZO ARTS & ENT. 83 (2013); EDINA HARBINJA, DIGITAL DEATH, DIGITAL ASSETS AND POST-MORTEM PRIVACY: THEORY, TECHNOLOGY AND THE LAW (2022).

⁷² Tal Morse & Michael Birnhack, *Digital Remains: The Users' Perspectives*, in DIGITAL AFTERLIFE 107 (Maggi Savin-Baden & Victoria Mason-Robbie eds., 2020); Tal Morse & Michael Birnhack, *The Continuity Principle of Digital Remains*, NEW MEDIA & SOCIETY (2022), <https://doi.org/10.1177/14614448221133535>; Tal Morse & Michael Birnhack, *The Posthumous Privacy Paradox: Privacy Preferences and Behavior Regarding Digital Remains*, 24 NEW MEDIA & SOCIETY 1343 (2022).

⁷³ בירנהק ומורס, לעיל ה"ש 69.

הנסמכות על המזמינויות של הפלטפורמות הדיגיטליות. אולם, למרות שחלק מהשינויים האלו הם חדשניים, הם עדיין נופלים בגדרי פרקטיקות ההתאבלות וההנצחה שהיו מוכרות לנו עוד קודם. קל לנו יחסית להסתמך על השוואות למציאות אנלוגית ולמצוא מקבילות לא-דיגיטליות לפרקטיקות הדיגיטליות. על אף הבדלים חשובים, ניתן להשוות את הזיכרונות הדיגיטליים להפצים אישיים, לרבות מכתבים ואלבומים, שבני משפחה משאירים אחריהם במוותם; ⁷⁴ ניתן להשוות את הכתיבה בתוכנת מסרים מידיים או בצ'ט לתקשורת חד-כיוונית אחרת, כמו כתיבה למגירה שאמנם יוצאת מראשו וליבו של האדם השכול, אבל לעולם לא תגיע ליעדה – המנוח; ניתן להשוות את ההתכנסות בעמודי הזיכרון והפרופילים המונצחים לעלייה לחלקת קבר בימי זיכרון או אירועים חשובים; ניתן להשוות את העלאת הטקסטים לעמודי הזיכרון והפרופילים המונצחים לאלבומי זיכרון והספדים; ועוד. עם זאת, בכל המצבים האלו, המתים פסיביים. אם הם דאגו מראש להסדיר את הגישה לזיכרונות הדיגיטליים, הם מימשו שליטה בהעברת השליטה בחלק מהתכנים הקיימים, אבל המתים אינם חתומים על טקסטים חדשים, הם לא מביעים את דעתם על ענייני דיומא והם לא יוצרים שום דבר חדש. במונחים של מודל התקשורת הבסיסי, התקשורת עם או על גבי החשבונות הדיגיטליים של המתים היא חד-כיוונית. המתים הם הנמענים של המסר, אבל הם חדלו מלשמש כמענים – יצרנים של מסרים וטקסטים. הם יכולים לשמש רק כמענים רדומים או מושאי כתיבה של טקסטים שכתבו עבורם או אודותיהם מוקירי זכרם.

העידן הדיגיטלי החדש שאנחנו ניצבים בפתחו הוא עידן של תקשורת דו-כיוונית של אדם-מכונה. המגמה הזאת מתבטאת לא רק בשימושים בחיי היומיום, אלא גם בהיבטים שקשורים ל-digital immortality או digital afterlife ולתקשורת דו-כיוונית בין המתים – או ליתר דיוק ייצוגים דיגיטליים של המתים – והחיים.⁷⁵ בחלק הבא, אסקור את הפיתוחים הטכנולוגיים היומיומיים ואת היישום שלהם בתקשורת עם המתים (שהיא, כמובן, תקשורת עם ייצוגים דיגיטליים של המתים, ולא תקשורת עם המתים עצמם).

אכן, תקשורת אדם-מחשב איננה דבר חדש, וגם התכתבות בין בני אדם וצ'ט-בוטים היא כבר איננה תופעה נדירה. עוזרות דיגיטליות (משום מה הן תמיד "נשים") כמו סירי, אלכסה ואוקיי-גוגל מוטמעות במערכות טלפונים חכמים ומחשבים אישיים. בעוד העוזרות הדיגיטליות בעיקר מגיבות לדרישות שהמשתמשים יוזמים, גוגל כבר פיתחה עוזרת דיגיטלית, אותה היא גנזה לפי שעה, שמסוגלת ליזום בעצמה תקשורת

⁷⁴ מיכאל בירנהק וטל מורס "מחפצי זיכרון לזיכרונות דיגיטליים" **משפט, חברה ותרבות** ז' 387 (ליאורה בילסקי וענת רוזנברג עורכות 2024).

⁷⁵ DEBRA J. BASSETT, *THE CREATION AND INHERITANCE OF DIGITAL AFTERLIVES* (2022); Belén Jiménez-Alonso & Ignacio Brescó De Luna, *Griefbots. A New Way of Communicating With The Dead?*, 57 *INTEGR. PSYCH. BEHAV.* 466 (2023).

עם אנשים, ולבצע פעולות כמו הזמנת מקום במסעדה בשיחה טלפונית, וזאת מבלי שבני השיחה יבחינו שהם מדברים עם רובוט ולא עם בן אנוש.⁷⁶

טכנולוגיות העוזרות הדיגיטליות הקוליות מציעות שירות עם קול אנושי, אבל זהו שירות גנרי. לעוזרות הדיגיטליות אין אישיות והן גם אינן אמורות לחקות אישיות של אדם ספציפי. לעומתן, הטכנולוגיות החדשות בתחום ה-digital afterlife נועדו לחקות אנשים ספציפיים. זאת, כביכול, החדשות שבהם. פיתוחים בתחום הבינה המלאכותית הקולית מאפשרים ליצור טקסטים קוליים של אנשים מתים על סמך דגימות קול שניטלו בחייהם. כך, לדוגמא, בשנת ה-75 להקמת מדינת ישראל, הפיק "כאן" תאגיד השידור הציבורי דואט בהשתתפותם של עפרה חזה ז"ל וזוהר ארגוב ז"ל.⁷⁷ שני הזמרים מתים כבר שנים ארוכות, והם מעולם לא שיתפו פעולה בחייהם, אבל זה לא מנע מחברת ההפקה להפיק שיר חדש שנשמע כאילו הם שרים ביחד – שיר שנכתב, הולחן, ו"הוקלט" כולו ב-2023, אחרי מות הזמרים, בעזרת בינה מלאכותית. בדומה, הקריינות בסדרה בנטפליקס "יומני אנדי וורהול" היא בקולו של האומן המנוח.⁷⁸ וורהול אכן כתב את היומנים שנשמעים בסדרה, והקול הוא, על פניו, קולו, אבל הוא מעולם לא הקליט את עצמו מקריא את היומנים. חברת ההפקה התבססה על דגימות קולות של וורהול המנוח כדי ליצור פסקול קריינות שנשמע כאילו הוא הקליט את הקריינות בעצמו. לכאורה, מדובר על פרויקטים יקרים שאינם נגישים לאדם הפשוט, אבל חברת אמזון, שעומדת מאחורי הפיתוח של העוזרת הדיגיטלית הקולית אלכסה, כבר שוקדת על האפשרות להחליף את קולה של אלכסה לקול של כל אדם אחר – חי או מת – באמצעות דגימת קול קצרה.⁷⁹ פיתוח כזה יאפשר לכל מי שנעזר בשירות לדבר עם בוט שנשמע כמו בן או בת משפחה שמתו, באופן שייצור את הרושם כאילו המתים שומעים ומגיבים לנעשה בחדר.⁸⁰

בהיבט החזותי, קיימות היום טכנולוגיות DeepFake שיכולות ליצור דימויים חזותיים בדויים, דוממים או בתנועה. טכנולוגיות אלו שימשו חברות פרסום לקמפיין לתרומה לאגודה למלחמה בסרטן, "בהובלת" ספי ריבלין המנוח,⁸¹ ולקמפיין להעלאת

76 Jeff Grubb's Game Mess, *Google Duplex: A.I. Assistant Calls Local Businesses to Make Appointments*, YOUTUBE (MAY 8, 2018), [HTTPS://WWW.YOUTUBE.COM/WATCH?V=D5VN56JQMWM](https://www.youtube.com/watch?v=D5VN56JQMWM).

77 כאן | דיגיטל – תאגיד השידור הישראלי "אין | דיגיטל – תאגיד השידור הישראלי" Kan Leolam | Ofra Haza and Zohar Argov in "a New Duet" יוטיוב (13.4.2023) https://www.youtube.com/watch?v=7ND1Pw6QD_0

78 THE ANDY WARHOL DIARIES (2022)

79 Alex Hern, *Amazon's Alexa Could Turn Dead Loved Ones' Voices into Digital Assistant*, THE GUARDIAN (June 23, 2022), <https://www.theguardian.com/technology/2022/jun/23/amazon-alexa-could-turn-dead-loved-ones-digital-assistant>

80 באירוע הצגת הפיתוח, אמזון הדגימו את השימוש ביישום בעזרת נכד שמבקש מסבתו המתה שתקריא לו, בקולה, סיפור.

81 אריאנה מלמד "ספי ריבלין מת, ולהקמתו לחייה עלולות להיות השלכות מסוכנות" הארץ (16.2.2021) <https://www.haaretz.co.il/gallery/opinion/premium.HIGHLIGHT-1.9305147>

המודעות לאלימות בתא המשפחתי, "בהובלת" נשים שנרצחו על ידי בני זוגן.⁸² בקמפינים נראים המתים כאילו "קמו לתחייה". הם זזים ומדברים ומזכירים באופן מפורש את עובדת היותם מתים. כלומר, ברור לכל שאלו לא סרטונים שצולמו עוד בחייהם ומשודרים אחרי מותם, אלא מניפולציה טכנולוגית שנערכה על הדימוי החזותי שלהם. גם בהקשר הזה ניתן לחשוב שאלו יכולות שאינן עומדות לרשות הציבור הרחב, אבל חברת My Heritage השיקה ב-2021 יישומון בשם Deep Nostalgia, שמאפשר לכל אחד להעלות תמונות דום (stills) של בני משפחה מתים, ולהפיח בהם רוח חיים: היישומון יוצר סרטון GIF קצר שמציג את המצולמים כשהם בתנועה – מניידים ראש, ממצמצים ומחייכים.⁸³ הפיתוח רוכב על הזיקות שאנחנו מקיימים בין תזוזה וחיים ובין חוסר-תנועה ומוות, והיישומון מאפשר לחזות במתים נעים כאילו היו חיים.⁸⁴ היישומון אמנם מכניס רוח חיים בתמונה, אבל הוא לא משנה את המראה של המצולמים. המצולמים בסרטונים נראים כפי שנראו במועד צילום התמונות. כלומר, הם אמנם מוצגים בתנועה, אבל הם "קפאוו" בזמן. יישומונים אחרים מאפשרים לנו היום, באמצעות אלגוריתמים, לחזות איך נִרְאֶה בעתיד. שילוב של יישומים כאלו יחד – תנועה והזדקנות – יוכל להניב הצגה נעה של המתים כאילו המשיכו להזדקן לאחר מותם.

ומה בדבר נוכחות במרחב? סקירת היחס למוות תיארה את נדידת המתים למרחבים נפרדים משל אלו החיים – תחילה אל מחוץ לבתים ובהמשך אל בתי קברות מחוץ למרכזי הערים. עם זאת, ראינו שרוח התקופה בתחילת המילניום הנוכחי היא לטשטש את החיץ בין החיים והמוות, ובין החיים למתים. גם בהיבט הזה, יש טכנולוגיות מתקדמות שמבקשות לממש את הרעיון הזה, ולהחזיר את המתים למרחב שבו מתקיימים החיים.⁸⁵ כך, למשל, בארגון The Shoah Foundation מוטרדים מהיום שבו ימות שורד השואה האחרון, ולא יהיה יותר מי שימסור עדות מגוף ראשון לזוועות השואה. לכן, בעזרת אוניברסיטת USC הם יזמו את פרויקט Dimensions in Testimony, במסגרתו אספו מספר שורדי שואה, צילמו אותם במשך שעות ארוכות נותנים עדות בסטודיו מיוחד ומספרים את סיפורם האישי.⁸⁶ המידע קודד, קוטלג ואורכב, ותוכנה שמגיבה לדיבור אנושי יכולה לשלוף את קטע הארכיון הרלבנטי במענה לשאלות של הקהל. אך לא מדובר רק באיחזור מידע והקרנתו על גבי מסך. כאמור, העדות האישית ניתנה בסטודיו מיוחד כך שניתן להקרין את דמותם של העדים כהולוגרמה. באופן הזה, העדים נראים כאילו הם נוכחים באותו מרחב שבו מתבצעת ההקרנה, והציבור יכול לדבר איתם ולשאול אותם שאלות כאילו היו נוכחים פיזית

⁸² "הקשיבי בקולי" **יוטיוב** (23.11.2021) <https://youtu.be/IaNzJFoiyrI?si=-.2rxAIBLZDPWDoOF>

⁸³ יאיר בריל "MyHeritage" בתפקיד הארי פוטר: התוכנה שמחיה את התמונות העתיקות של סבתא **הארץ** (28.2.2021) [https://www.haaretz.co.il/captain/software/2021-02-28/ty-\(28.2.2021\).article?premium/0000017f-e017-d75c-a7ff-fc9ff7f30000](https://www.haaretz.co.il/captain/software/2021-02-28/ty-(28.2.2021).article?premium/0000017f-e017-d75c-a7ff-fc9ff7f30000)

⁸⁴ Sara Kopelman & Paul Frosh, *The Algorithmic 'As If': The Subjunctive Image of Deep Nostalgia™*, in EXPANDED VISUALITIES: PHOTOGRAPHY & EMERGING TECHNOLOGIES (2022)

⁸⁵ ראו גם Doron Altaratz & Tal Morse, *Digital Séance: Fabricated Encounters with the Dead*, 12 SOCIAL SCIENCES 635 (2023)

⁸⁶ Dimensions in Testimony, USC SHOAH FOUNDATION, <https://sfi.usc.edu/dit>

בחדר. דוגמא אחרת היא הפקה טלוויזיונית דרום-קוריאנית שנקראת Meeting You, במסגרתה צוות ההפקה משחזר דיגיטלית את דמותם של אנשים מתים, ומאפשר לבני משפחתם לפגוש אותם פעם נוספת. ההפקה מבוססת על צילום חישובי וטכנולוגיות של מציאות וירטואלית (VR). בני המשפחה חובשים קסדה מיוחדת וכפפות שמדמות מגע, ופוגשים את בן או בת המשפחה שמתו במרחב וירטואלי משותף.⁸⁷

אלגוריתמים ובינה מלאכותית יכולים, אולי, להישמע או להיראות כמו המתים, אבל האם הם יכולים לחשוב ולהתנהג כמותם? כבר כיום יש פלטפורמות דיגיטליות מסחריות שמבוססות על ניבוי התנהגות אנושית על סמך העקבות הדיגיטליות של המשתמשים. פלטפורמות מסחריות כמו פייסבוק, אמזון, נטפליקס, ספוטיפיי ואחרות, שאוגרות נתונים על אודות המשתמשים ובעזרת אלגוריתמים משוכללים, יודעות לנבא התנהגות עתידית של המשתמשים.⁸⁸ על פי רוב, השימושים ביכולות האלו הן לצרכים מסחריים (להמליץ למשתמשים, כלומר לצרכנים, על מוצרים או תכנים נוספים), אבל ניתן לרתום את היכולות האלו גם לטכנולוגיות של אחרי החיים, לנבא את התנהגותם של המשתמשים על סמך התנהגות קודמת או על סמך התנהגות של משתמשים בעלי פרופיל דומה. חברות כמו Eterni.Me, eter9.com, Lifonaut.com ו-intellitar.com, שבינתיים נסגרו, הציעו שירותים כאלה.⁸⁹

דוגמא אחרת היא שילוב אלגוריתמים עם ממשק בינה מלאכותית ChatGPT המבוסס על מודל שפה גדול (Large Language Model - LLM) ומנגנונים של למידה עמוקה, שמעבדים את הזיכרונות הדיגיטליים של משתמשים שמתו כדי ליצור צ'ט-בוטים או אוואטרים בני דמותם. כך, אדם יצר צ'ט-בוט של ארוסתו המתה.⁹⁰ הוא העמיס אל הממשק את העקבות הדיגיטליים והזיכרונות הדיגיטליים של ארוסתו המנוחה, ובאמצעות מערכת הבינה מלאכותית היוצרת, המשיך לקיים איתה דיאלוג דו-כיווני, במסגרתו ארוסתו מגיבה לו בטקסטים חדשים שמשקפים, לכאורה, את זהותה ואישיותה, למרות שהיא עצמה מעולם לא כתבה אותם בחייה. ויש מקרים נוספים של אנשים שיצרו עבור עצמם, בני משפחותיהם וחבריהם צ'ט-בוטים איתם הם יכולים

⁸⁷ Minwoo Park, *South Korean Mother given Tearful VR Reunion with Deceased Daughter*, REUTERS (Feb. 14, 2020), <https://www.reuters.com/article/us-southkorea-virtualreality-reunion-idUSKBN2081D6>.

⁸⁸ מיקי זר "אנשים שקראו מאמר זה התעניינו גם ב...": על הקשר בין פרטיות לפרופיילינג" משפט, חברה ותרבות ב 69 (2019); יובל דרוור "להחליט" העידן הפוסט-אנושי: בין פנטזיה לחיי נצח לבהלה קיומית (2016).

⁸⁹ Paula Kiel, *The Rise and Fall of Online Immortality Services and the Mediation of Mortality in the Digital Age* (2023) (Ph.D. dissertation, London School of Economics).

⁹⁰ Leah Henrickson, *Chatting with the Dead: The Hermeneutics of Thanabots, MEDIA, CULTURE & SOCIETY* (2023), <https://doi.org/10.1177/01634437221147626>; Ellie Abraham, *Man Creates A.I. Version of Dead Fiancée so He Can Still Text Her*, INDY100 (Jul. 26, 2021), <https://www.indy100.com/news/ai-dead-girlfriend-fiance-text-b1890607>.

להמשיך ולהתכתב גם אחרי המוות.⁹¹ בעוד שאלו דוגמאות ליוזמות פרטיות של אינדיווידואלים שפיתחו עבור עצמם ממשק כזה, יש חברות המציעות שירות דומה לקהל הרחב. דוגמא מסחרית לכך היא חברת HereAfter שמציעה ליצור אוואטרים ולאמן אותם על סמך בינה מלאכותית כדי שבני משפחה יוכלו להמשיך לדבר עם האוואטר אחרי מות בן המשפחה. ויש חברות נוספות בתעשייה הזאת.

הדוגמא האולטימטיבית לתיקשור דיגיטלי עם המתים הוצגה בפרק של סדרת הטלוויזיה "מראה שחורה", שכותרתו Be right back, שנראה שאין דיון שעוסק במוות דיגיטלי שאינו שלם בלעדיו. הפרק מציג מציאות בדיונית במרכזה אישה שבן זוגה מת בתאונת דרכים, והיא "מקימה אותו לתחייה" תחילה באמצעות יצירת צ'ט-בוט המבוסס על הזיכרונות הדיגיטליים שלו, ובהמשך גם כרובוט שנראה ומדבר כמוהו. אמנם הפרק מציג מציאות דמיונית, אבל רכיבים משמעותיים מהטכנולוגיה העתידנית שמוצגת בו כבר כאן. הם אמנם עוד לא זמינים כממשק אחד שמתכלל את כל החלקים ביחד, אבל כפי שראינו לעיל, יש כבר יכולת לשכפל את קולם של המתים וליצור ייצוגים חזותיים שנראים כמוהם, ואולי גם מזדקנים כפי שהם היו עשויים להזדקן; ניתן להקרין את הייצוגים האלו במרחב משותף או לטשטש את החיץ בין החיים והמתים; ויש אפשרות ליצור אוואטרים בני דמותם של המתים, שלא רק יהיו נמענים פסיביים, אלא יוכלו להגיב ולהביע את עצמם בדומה לאופן שהמתים היו מגיבים לו היו בחיים, הודות לטכנולוגיות של למידת מכונה ואלגוריתמים שמבוססים על מידע אישי שיצרו המשתמשים בחייהם. ה"בשורה" הזאת – ואנחנו כחברה עוד צריכים להחליט אם מדובר בבשורה או בחזון עוועים – היא כבר שלב אחר ביחסים שבין חברה, טכנולוגיה ומוות, משום שהטכנולוגיות האלו מאפשרות תקשורת דו-כיוונית עם ייצוגים דיגיטליים של המתים, ולכאורה, מימוש של רעיון המשכיות הקשרים והנצחיות הדיגיטלית באופן שכמוהו טרם ידענו.

במילים אחרות, הטכנולוגיה קיימת. אנחנו יכולים כבר ליצור ממשקים לתיקשור דו-כיווני בין החיים ובין ייצוגים דיגיטליים של (ה)מתים. כך שהטכנולוגיה קיימת, אבל האם הציבור מתחבר? האם הציבור מעוניין לאמץ פיתוחים טכנולוגיים שיוכלו לאפשר נוכחות וירטואלית של ייצוגי המתים במרחב הווירטואלי שבו אנחנו, החיים, מבלים יותר ויותר זמן?⁹² התשובה, בקצרה, היא שלילית. ובאריכות, הציבור, לפי שעה, אינו מעוניין בקידמה הטכנולוגית הזאת. עדויות לכך ניתן למצוא בשורה של מחקרים שבחנו את תעשיית ה-Digital Afterlife, ומהם עולה שהמיזמים האלה לא

⁹¹ *How a Son Made a Chatbot*; 75 ש"ל, Jiméneez-Alonso & Brescó De Luna, WIRED (Jul. 18, 2017), <https://www.wired.com/video/watch/how-a-son-made-a-chat-bot-of-his-dying-dad>; *Grieving son turns his dying father into a chatbot for his phone*, GLOBAL NEWS (Nov. 9, 2017), <https://globalnews.ca/news/3852552/grieving-son-turns-his-dying-father-into-a-chatbot-for-his-phone/>

⁹² אנחנו, כמשתמשים, לא חייבים לרקוד לפי החליל של חברות הטכנולוגיה הגדולות, אבל החזון של החברות האלו, כפי שניתן היה לראות בשנה החולפת באירועי השקה של Facebook ו-Apple היא להטמיע על גופנו טכנולוגיה לבישה, כמו קסדה או משקפיים, באמצעותם נהיה מחוברים כל הזמן, וכל המציאות תתווך לנו, לאורך כל שעות העירות, דרך המסכים של החברות האלו.

שרדו לאורך שנים ארוכות.⁹³ אכן, זה אירוני שחברות שמציעות חיי נצח לא שורדות בעצמן מעבר לשנים ספורות. הסיבות לכך הן מגוונות, אבל נראה שבין יתר הסיבות, החברות האלו, שמציעות לקהל לקוחותיהן את האפשרות לקיום נצחי במרחב הווירטואלי, לא מצליחות לגייס מספיק לקוחות באופן שיאפשר את מימוןן ואת קיומן. וכך, "בתי הקברות" של תעשיית ה-Digital Immortality מלאים בחברות שהבטיחו ללקוחותיהן לשרוד לנצח, אבל לא הצליחו לשרוד בעצמן.

עדויות נוספות לחוסר הנכונות לאמץ, לפי שעה, את טכנולוגיות התיקשור הדיגיטלי בין חיים ומתים מגיעות ממחקרים שנערכו בשנתיים האחרונות, בקרב הציבור הישראלי.⁹⁴ בשני מחקרים, הוצגו בפני המשתתפים שירותים בתחום הפלטפורמות הדיגיטליות לתיקשור עם ייצוגים של מתים. הוסבר למשתתפים על האפשרות להקים אוואטר בן דמותו של אדם שמת, המבוסס על הזיכרונות הדיגיטליים שלו או שלה, שיוכל להמשיך לתקשר עם מוקירי זכרו של המת. לאחר ההסבר על השירות, המשתתפים נשאלו האם הם היו מעוניינים להשאיר אחריהם אוואטר בן דמותם, איתו יוכלו מוקירי זכרם להתכתב, והאם הם היו רוצים שיקיריהם ישאירו אחריהם אוואטר כזה, שאיתו הם, המשתתפים, יוכלו להמשיך לתקשר. הממצאים, בשני המחקרים, לימדו על רתיעה של הציבור הישראלי מטכנולוגיה כזאת. שיעור הנכונות של המשתתפים להשאיר אחריהם אוואטר נע בין 15% ל-26%, ושיעור הרצון שיקיריהם ישאירו אחריהם אוואטר נע בין 18% ל-29%. עם זאת, ניתוח הממצאים מלמד שאנשים בעלי מאפייני אישיות נרקסיסטיים ואנשים שמקיימים פעילות אינטרנטית הכרוכה בהעלאה ושיתוף של תכנים עצמאיים (פרסום פוסטים או תמונות) נוטים פחות להסתייג מהאפשרות להשאיר אחרי מותם אוואטרים בני דמותם, והם יותר פתוחים לרעיון של תיקשור דיגיטלי בין החיים והמתים. כך או כך, על סמך שני המחקרים האלו ניתן לומר שלמרות הנטייה של הציבור לחבק את הקידמה ולאמץ טכנולוגיות חדשות, כאשר מדובר על פרקטיקות של התאבלות והנצחה, הנטייה היא דווקא לא לאמץ את החדשנות. במשולש היחסים שבין חברה, מוות וטכנולוגיה, הצלע של יחס החברה למוות מכריעה את הצלע של יחס החברה לחדשנות טכנולוגית.

לטענתי, הפיתוחים המתקדמים בתחום של תיקשור עם המתים משקפים את רוח התקופה שיאקובסן מכנה החברה הפוסט-מורטלית⁹⁵ ומשתלבים במושג אחר שיאקובסן מציע – המוות הספקטולרי.⁹⁶ שהרי, לטענתו, החברה הפוסט-מורטלית

⁹³ ראו למשל BASSETT, לעיל ה"ש 75; MAGGI SAVIN-BADEN, AI FOR DEATH AND DYING (2021); KIEL, לעיל ה"ש 89; TAMARA KNEESE, DEATH GLITCH: HOW TECHNO-SOLUTIONISM FAILS US IN THIS LIFE AND BEYOND (2023)

⁹⁴ Avi Besser, Tal Morse & Virgil Zeigler-Hill, *Who Wants to (Digitally) Live Forever? The Connections That Narcissism Has with Motives for Digital Immortality and the Desire for Digital Avatars*, 20 INT'L J. ENV. RESEARCH & PUBLIC HEALTH 6632 (2023), <https://www.mdpi.com/1660-4601/20/17/6632>; Tal Morse, *Digital Necromancy: Users' Perceptions of Digital Afterlife and Posthumous Communication Technologies*, 27(2) INFO., COMM. & SOC'Y 240 (2023).

⁹⁵ POSTMORTAL SOCIETY, לעיל ה"ש 28.

⁹⁶ MICHAEL HVIID JACOBSEN, THE AGE OF SPECTACULAR DEATH (2020), לעיל ה"ש 17.

אינה רואה עוד במוות סוף פסוק. וחשוב להדגיש – אין פירושו של דבר אמונה בחיי נצח, אבל הרעיון שניצב בבסיס החברה הפוסט-מורטלית היא שהמוות היא עוד נקודה על ציר זמן, כזו שאחריה יכולים להתרחש דברים נוספים. יאקובסן מזהה ביטויים לרעיון הזה בהקשרים שונים בחיים העכשוויים שלנו, בעיקר בהקשרים של חדשנות רפואית וגילויים בתחום הביולוגיה שקוראים תיגר על המוות ומצליחים למנוע מחלות או להאריך את תוחלת החיים במידה ניכרת. פן נוסף של החברה הפוסט-מורטלית, אותו אני מקבש לפתח כאן הוא טכנולוגיות digital afterlife שמגלמות את המימוש הסימבולי של חברה פוסט-מורטלית. שכן, מה שהטכנולוגיות האלו מציעות לנו, ובכך הן נבדלות מכל טכנולוגיות הנצחה הדיגיטליות שנסקרו בתחילת הדברים, הוא את התקשורת הדו-כיוונית, ואת התגובתיות של הייצוג הדיגיטלי. המערכות האלו, כאמור, יודעות ליצור ולהפיק תוכן חדש, מותאם אישית לזמן ולהקשר, ולקיים אינטראקציות הידדיות. בחיבור עם הרעיון של מוות ספקטקולרי, המוות מוצג לראווה. המוות כאן, הוא לא נסתר או מוחבא, ולא רק שהוא כאן, המתים ממשיכים להיות נוכחים כייצוגים שמתקיימים לא רק כהנצחה פסיבית, אלא כיישור עצמאית לכאורה, שיש לה "חיים משל עצמה", והיא מתקיימת אחרי המוות.

גי דבור, התיאורטיקן שמוזהה עם חברת הראווה (Society of the spectacle), עסק באופן שבו הממשי הופך לדימויים, שהופכים בעצמם לממשי, והם אלו שמכוננים את היחסים בחברה.⁹⁷ בחברת הראווה אנחנו משועבדים לנראות ומוגדרים על ידי המדיה. הנראות היא, כשלעצמה, סחורה, והמדיה, אמצעי התקשורת, הם שנותנים מעמד ותוקף לדברים. הטכנולוגיות החדשניות שנסקרו כאן, מציעות לשמר את הנראות של המתים – לשבט ולשכפל את המתים כך שיוצגו מחדש וימשיכו להתקיים ולשמור על קשר עם החיים באמצעות או על גבי מדיה דיגיטליים. במובן זה, הטכנולוגיות האלו מגלמות את הסגידה לדימויים החזותיים שאינם הממשי עצמו, אלא רק תחליף שלו. למעשה, ההבטחה של טכנולוגיות אלו היא שקיום של המתים יהיה נצחי כי הוא ימשיך להתקיים במדיה. המדיה הם שנותנים הילה לחיים החברתיים. והקיום הזה מקבל משנה-תוקף מעצם הערך המסחרי שלו (כמה נכנסו לאתר? כמה עשו לייק?). יתרה מכך, המוות עצמו הופך להיות סחורה. החברות השונות שמציעות שירותי digital afterlife ו-digital immortality הן חברות מסחריות. המוטיבציה שלהן היא כלכלית, והן רואות במתים העתידיים צרכנים עכשוויים, שישלמו כדי לקיים את הנצחיות הדיגיטלית המובטחת.

נוסף על כך, המימד הספקטקולרי בהקשר הזה הוא שלפי שעה, נראה שמפתחי הטכנולוגיה, כמו גם העיתונות שמסקרת אותה, עסוקים בעיקר בחדשנות וביכולות המרהיבות, שכמותן טרם ראינו, של הפלטפורמות האלו והתפעלות אקסטטית מהטכנולוגיה. הטכנולוגיות האלו, באופן שבו הן מוצגות על ידי המפתחים ועל ידי העיתונות, הן מפגן ראויה ותצוגת תכלית של יכולות טכניות ואמצעי ייצור חדשניים.

⁹⁷ גי דבור *חברת הראווה* (דפנה רו מתרגמת 2002)

כל זאת, במנותק משאלות של תועלת – בראש ובראשונה למתאבלים – ולחברה כולה.⁹⁸

סיכום

המאמר סקר את השינויים במשולש היחסים שבין חברה, מוות וטכנולוגיות תקשורת, ואת השינויים בתפיסות המוות בחברה המערבית במילניום החולף. בחנתי את תפקידן של טכנולוגיות תקשורת בהנצחת המתים ושימור נוכחותם הסמלית בחייהם של החיים. בעידן המודרני, אנחנו מאמצים אסטרטגיות של דחיית המוות, על ידי קידום המדע, הרפואה ואורח החיים ה"בריא". אבל למרות כל אלו, אנחנו יכולים רק לדחות את המוות, לא לבטל אותו. עוד לא השגנו, וספק אם נשיג, חיי נצח. אנחנו לא נצחיים. ההנצחה מאפשרת לנו אסטרטגיות של מקום בנצח, להיות immortal, ולו באופן סימבולי. להמשיך "להתקיים" או להיות שם בשביל אחרים שיכירו אותנו ואת מי שהיינו. ההנצחה מאפשרת לנו לא להיעלם עם מותנו. להמשיך להיות. באמצעות ההנצחה, אנחנו לא מפסיקים להיות ולא נפסיק להיות גם שנים אחרי שנמות. באמצעות ההנצחה, אנחנו יכולים לו, למוות.

נקודת הסיום של הדיון היא העידן הדיגיטלי והשינויים שהוא הציע ומציע למתאבלים בשימור יחסיהם עם המתים והנצחתם. טכנולוגית, אנחנו ניצבים בפני עידן חדש. תקשורת מחשבים, אלגוריתמים ומערכות בינה מלאכותית משתלבות בעוד ועוד מערכות של חיינו. גם מבלי להידרש לפאניקה מוסרית של השתלטות המכונות על חיינו, ניכר שהפיתוחים הטכנולוגיים של השנים האחרונות נמצאים במסלול האצה ומציעים לנו יכולות שטרם הכרנו. וכשם הדברים נכונים להיבטים שונים של החיים, כך הם נכונים להיבטים שונים של המוות. במציאות שבה גם כך אינטראקציות חברתיות רבות מתרחשות על גבי פלטפורמות דיגיטליות, בעידן שבו יחסים בין אנשים מתקיימים יותר ויותר דרך מסכים, הממשות היא הקיום בתוך המסך והחיווי שהמשתמש נמצא און-ליין. ובמציאות שבה בינה מלאכותית מצליחה לשכפל, לחקות או לשבט התנהגות אנושית – קל לרתום את היכולות הדיגיטליות לשימור האינטראקציות ההידודיות (interactive) וההדדיות עם המתים. המאמר הנוכחי לא ביקש להציע נבואות על עתיד המוות בחברה רוויית טכנולוגיות דיגיטליות "חכמות", אבל הוא כן ניסה למקם את השינויים העכשוויים בפרספקטיבה היסטורית רחבה יותר של יחס החברה לטכנולוגיה ויחס החברה למוות. אם לבחור בשפה ציורית, ניתן לומר שאת הכיסא לצד מיטת האדם על ערש דווי – כיסא שאויש בעבר על ידי איש דת ובהמשך על ידי רופא – את הכיסא המטפורי הזה – מאייש כיום המתכנת. מפתחי הטכנולוגיות הדיגיטליות הם שנטלו על עצמם את התפקיד של ההקלה על ההתמודדות

⁹⁸ היות שמדובר על טכנולוגיות חדשות יחסית, שהשימוש המיטבי בהן צפוי להיות עתידי, יש, כרגע מעט מידע מחקרי מהימן על התועלת או הנזק של השימוש באמצעים אלו. ראו גם Tim Reinboth, *Opinion: Do 'Griefbots' Help Mourners Deal With Loss?*, UNDARK (Apr. 4, 2024), <https://undark.org/2024/04/04/opinion-griefbots-lack-evidence>.

עם המוות הממשמש ובא, והם אלו שמציעים פתרונות להבטחת הישארותו של המת בין החיים.

לסיום, חשוב לציין שמעבר לאתגרים מסחריים של שכנוע הציבור לאמץ את הטכנולוגיות האלו, קיימות עדיין שאלות פתוחות נוספות הקשורות לתועלת התרפויטית של קיום קשרים וירטואליים עם ייצוגים של מתים, כמו גם אתגרים אתיים הקשורים להשלכות שליליות אפשריות על המתאבלים עצמם ועל החברה בכלל.⁹⁹ הפיתוחים הטכנולוגיים האלו מעוררים שאלות נורמטיביות בדבר התועלת שבניסיון לקרוא תיגר על המוות;¹⁰⁰ שאלות שקשורות לאמינות של הטכנולוגיה והנאמנות של האוואטרים לאישיות אותה הם נדרשים לחקות; שאלות שקשורות להיררכיה של הנצחה ושימור תרבותי (איזה קבוצות ואיזה תרבויות יזכו למקום בנצח הדיגיטלי ואיזה לא?);¹⁰¹ שאלות שקשורות לפרטיות לאחר המוות; וכן שאלות שקשורות לשימור הסביבה והקצאת משאבים לשימור הנתונים הדיגיטליים, דבר שעלול לפגוע בסביבה ולבוא על חשבון איכות חייהם של החיים. כך שבצד ההתפעלות מהחדשנות הטכנולוגית והבשורות העתידניות לכאורה שתעשיית ה-Digital Afterlife מבשרת, ראוי שאנחנו, כחברה, נשקול בכובד ראש את ההשלכות החיוביות והשליליות של מימוש הרצון בחיי נצח במרחב הווירטואלי.

⁹⁹ Jiménez-Alonso & Brescó De Luna לעיל ה"ש 75; O'Connor & Kasket, לעיל ה"ש ³⁶.

¹⁰⁰ Marty J. Wolf, Frances S. Grodzinsky & Keith W. Miller, *Ethical Reflections on Handling Digital Remains: Computing Professionals Picking Up Bones*, 1 DISO 1 (2022), <https://doi.org/10.1007/s44206-022-00004-4>; Edina Harbinja, Lilian Edwards & Marisa McVey, *Governing Ghostbots*, 48 COMP. L. & SEC. REV. 105791 (2023).

¹⁰¹ Carl Öhman & Luciano Floridi, *An Ethical Framework for the Digital Afterlife Industry* / *Nature Human Behaviour*, 2 NATURE HUMAN BEHAVIOR .318 (2018).